

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 340.0

БУТЕНКО Вадим Олексійович

**ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ
ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Дідич Тарас Олегович

кандидат юридичних наук, доцент

Київ-2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ	14
1.1. Історія становлення поглядів на феномен правової експертизи	14
1.2. Поняття, природа та сутність правової експертизи	39
1.3. Принципи та функціональне призначення правової експертизи.....	58
Висновки до Розділу 1.....	76
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ	
2.1. Об'єкт правової експертизи: поняття, сутність та зміст.....	83
2.2. Поняття, склад та правовий статус суб'єктів правової експертизи.....	102
2.3. Стадійні засади правової експертизи юридичних документів	117
Висновки до Розділу 2.....	134
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ	
3.1. Правовий статус результатів правової експертизи юридичних документів	139
3.2. Фактори та умови підвищення ролі правової експертизи юридичних документів в юридичній діяльності.....	154
Висновки до Розділу 3.....	173
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення державно-правового та політичного життя в Україні на сьогодні пов'язується із потребою в оновленні системи нормативно-правових актів, що націлені на регулювання та впорядкування суспільних відносин. Розвиток та оновлення системи законодавства пов'язується із процедурою правотворчої діяльності, змістом якої є система послідовних стадій роботи уповноважених суб'єктів над розробкою проекту юридичного документу, його обговорення, прийняття та введення в дію. Центральне місце серед засобів гарантування якості юридичних документів та їх відповідності об'єктивним потребам розвитку суспільства та держави займає інститут правової експертизи юридичних документів, метою якого є отримання інформаційного експертного висновку, який характеризується рисами повноти, об'єктивності та незалежності.

Наукове дослідження проблем правової експертизи має принципове значення, оскільки виступає одним із основних гарантів якості та досконалості нормопроектної та правотворчої діяльності в державі, що надає оцінку якості юридичному документу та його відповідності потребам впорядкування суспільних відносин, доцільності введення в дію та функціонування.

Останні наукові дослідження, які присвячені проблемам правової експертизи, проводились ще у 60-70-х роках ХХ століття та були розглянуті в працях І. Брауде, Д. Ковачева, А. Мицкевича, А. Нашиц, А. Піголкіна, С. Полєніної, Ю. Тихомирова. Проголошення незалежності в Україні зумовило необхідність оновлення законодавчої бази держави, що значно підвищило інтерес до наукового дослідження проблематики правової експертизи та розробки рекомендаційних матеріалів щодо процедури проведення правового експертування юридичних документів. Кінець ХХ століття пов'язаний із науковими розробками проблем правової експертизи юридичних документів у працях С. Алексєєва, Г. Василевича, Р. Бержерона, М. Воронова, О. Гаврилова, В. Горбатенко, А. Зайця, Д. Керімова, С. Лисенкова, В. Нагребельного, Р. Надеєва, В. Рагозіна, М. Ралдугіна, В. Степаняна, Ю. Шемшученка та інших. На сьогодні у вітчизняній юридичній науці склалася така ситуація, коли відсутні цілісні дисертаційні та монографічні дослідження, що були б

присвячені вивченню інституту правової експертизи як самостійної категорії, в контексті її феноменологічних, методологічних та практичних основ.

В Україні на сьогодні спостерігається підвищення наукового інтересу до питань правової експертизи, що підтверджується науковими роботами Ю. Баранюка, Ю. Бірченко, І. Биля, М. Васильєва, О. Дашковської, Ж. Дзейко, В. Дмитрук, О. Зайчука, В. Захарової, А. Красницької, О. Копиленка, О. Мурашина, З. Погорелової, О. Скакун, Ю. Шемшученка та інших, проте права експертиза розглядається зазначеними вченими переважно в контексті дослідження правотворчості, юридичної техніки, правозастосовної діяльності тощо. На сьогодні в юридичній науці загострюється потреба у самостійній науковій роботі, яка була б присвячена проблематиці правової експертизи та охоплювала б в собі питання природи, сутності, змісту, суб'єктів і стадій правової експертизи, а також ті питання, що сприяли б вдосконаленню практики проведення правової експертизи юридичних документів.

Враховуючи вказане, вважаємо за доцільне дослідити інститут правової експертизи як самостійну, складну, юридичну категорію, в контексті її:

1) феноменологічних основ, в межах чого з'ясувати історію становлення поглядів на феномен правової експертизи, охарактеризувати поняття, природу та сутність правової експертизи, її принципи та функціональне призначення;

2) методологічних основ, що надасть змогу встановити специфіку юридичного документу як об'єкту правової експертизи, охарактеризувати особливості суб'єктів експертної діяльності та стадій проведення правової експертизи;

3) практичних основ, шляхом визначення особливостей правового статусу результатів правової експертизи юридичних документів та встановлення системи факторів і умов підвищення ролі правової експертизи юридичних документів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тематика цього наукового дослідження відповідає вимогам статті 7 Закону України «Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 року та основним засадам проведення правової реформи в Україні. Дисертаційне дослідження проведено відповідно до науково-дослідної роботи Київського університету права НАН України (назва роботи: «Правове регулювання в умовах трансформації

суспільних відносин в Україні” (номер державної реєстрації 01050001907). Також робота пов’язана з плановою тематикою науково-дослідної роботи відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України: “Теоретико-методологічні проблеми розвитку правової системи України” (номер державної реєстрації 0102U001597)

Мета і завдання дослідження. Проведення дисертаційного дослідження відповідало поставленій меті щодо дослідження феноменологічних, методологічних та практичних основ правової експертизи юридичних документів.

У відповідності до мети дослідження автором було виокремлено наступні завдання:

- дослідити історію становлення поглядів на феномен правової експертизи;
- встановити поняття, природу та сутність правової експертизи юридичних документів;
- з’ясувати особливості принципів та функціонального призначення правової експертизи юридичних документів;
- розкрити поняття, зміст та сутність об’єкту правової експертизи юридичних документів;
- встановити та охарактеризувати поняття, склад та правовий статус суб’єктів правової експертизи юридичних документів;
- розкрити особливості стадійних засад правової експертизи юридичних документів;
- дослідити сутність та правовий статус висновку правової експертизи юридичних документів;
- узагальнити тенденції розвитку правової експертизи юридичних документів та встановити шляхи її удосконалення.

Об’єктом дослідження є теоретико-методологічні та практико-прикладні аспекти правової експертизи юридичних документів.

Предметом дослідження є феноменологічні, методологічні та практичні основи правової експертизи юридичних документів як засобу вдосконалення якості правотворчості й проектів юридичних документів.

Методи дослідження. Систему методів дослідження правової експертизи склали філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові методи, що

забезпечили об'єктивний аналіз досліджуваного предмету. Враховуючи тематику дисертаційного дослідження, особливості його об'єкту і предмету, поставленої мети та завдань дослідження, застосовувались наступні методи:

- *історико-правовий*, використання якого надало змогу встановити особливості становлення практики правової експертизи юридичних документів, що розроблялися та поширювалися на територію сучасної України, а також провести періодизацію історії становлення наукових досліджень правової експертизи юридичних документів;

- *формально-логічний*, що надав можливість дослідити феноменологічні основи правової експертизи, а саме визначити поняття, ознаки, принципи та функції правової експертизи юридичних документів як самостійної правової категорії;

- *метод категоріального аналізу*, що надав можливість виокремити та обґрунтувати такі поняття як: права експертиза юридичних документів, принципи правової експертизи юридичних документів, функції правової експертизи, об'єкт правової експертизи, суб'єкт правової експертизи, стадії правової експертизи, висновок правової експертизи.

- *структурно-функціональний*, за допомогою якого було визначено особливості місця правової експертизи в межах правотворчого процесу, стадійні засади правової експертизи, встановлено та охарактеризовано елементи об'єкту правової експертизи та правового статусу суб'єктів правової експертизи;

- *метод моделювання*, що був використаний для встановлення та характеристики перспектив розвитку правової експертизи юридичних документів, розкриття шляхів вдосконалення практики правової експертизи, вироблення оптимальної моделі стадій правової експертизи юридичних документів;

- *порівняльно-правовий*, що надав змогу співвіднести правову експертизу юридичних документів із загальним процесом правотворчості, відмежувати правову експертизу юридичних документів від процедури погодження та доопрацювання юридичного документу;

- *статистичний*, котрий застосовано для аналізу тенденцій розвитку практики здійснення правових експертиз юридичних документів в Україні за останні роки;

- *прогностичний*, що сприяв встановленню перспектив розвитку правової експертизи юридичних документів в умовах інтенсифікації правотворчості.

Для досягнення поставленої мети в роботі також використовувались методи індукції та аналогії, синтезу, порівняння та аналізу.

Теоретичною основою дисертаційної роботи стали праці філософів античності, середньовіччя, просвітництва та нового часу, роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, енциклопедична та навчальна література.

Наукова новизна одержаних результатів. В роботі автором вперше у вітчизняній науці на дисертаційному рівні комплексно досліджено правову експертизу юридичних документів в контексті її феноменологічних, методологічних та практичних основ. Основними результатами дисертаційного дослідження, що наділені елементами наукової новизни, є наступні положення та рекомендації, які характеризують внесок дисертанта у розробку наукової проблеми:

Уперше:

- встановлено, що сутністю правової експертизи є прояв активної поведінки уповноважених суб'єктів (експертів) щодо оцінювання якісного рівня юридичних документів, досконалості правотворчості та актуальності у прийнятті юридичного документу за різноманітними параметрами (відповідність Конституції та законодавству, повнота викладення, відсутність колізійних норм тощо);

- на основі аналізу різних підходів до розуміння сутності та змісту правової експертизи юридичних документів, обґрунтоване авторське визначення поняття правової експертизи юридичних документів, що являє собою самостійний етап правотворчого процесу, змістом якого є оцінювання уповноваженими суб'єктами проекту юридичного документу щодо ймовірності ефективного впливу його правових норм на суспільні відносини та досягнення відповідного соціального правового ефекту у випадку його прийняття;

- встановлено, що принципи правової експертизи мають багатоаспектний різновекторний характер розуміння та пов'язуються із їх визначенням як системи правил, ідей, вихідних положень, що: визначають характер діяльності суб'єктів правової експертизи; закріплюють вимоги до процесу проведення експертного дослідження проектів юридичних документів; визначають зміст повноважень суб'єктів правової експертизи; забезпечують об'єктивність експертного дослідження

шляхом адекватної протидії впливові факторів правотворчості на суб'єктів правової експертизи; гарантують результативність експертної діяльності відповідно до потреб правотворчої діяльності;

- узагальнено визначення поняття об'єкт правової експертизи, що являє собою теоретико-правові та практичні аспекти якості юридичних документів, що виявляються та аналізуються уповноваженими суб'єктами з метою вироблення об'єктивного висновку щодо наявності або відсутності недоліків юридичного документу та можливих шляхів їх усунення;

- з'ясовано сутність та значення експертного висновку, що полягає в тому, що він: по-перше, відображає процес і результат проведення експертного дослідження проекту юридичного документу; по-друге, містить узагальнені думки експертів щодо якості проекту юридичного документу, недоліків, які у ньому виявлені, та засобів їх усунення перед тим, як внести на розгляд до правотворчого органу; по-третє, має внутрішню будову, що складається з описової, результативної та рекомендаційної частин; по-четверте, надає змогу як перевірити якість проекту юридичного документу, так і рекомендувати шляхи усунення виявлених у ньому недоліків; по-п'яте, відображає рівень роботи суб'єктів нормопроекування; по-шосте, приймається у певному юридично закріпленому порядку; по-сьоме, має певний статус, що передбачений чинним законодавством; по-восьме, здійснюється у правовій сфері та відображає певний рівень правової підготовки проекту юридичного документу; по-дев'яте, приймається уповноваженими суб'єктами відповідно до їх компетенції, що встановлена чинним законодавством.

Удосконалено:

- структурування об'єкту правової експертизи, що охоплює в собі наступні елементи: проект юридичного документу; пакет нормопроектної документації; коло питань, що ставляться перед експертом, на які необхідно надати обґрунтовану експертну відповідь; системи інформаційних даних про сферу суспільних відносин, рівень дисбалансу їх розвитку, зміст та форму проекту юридичного документу; встановлення рівня відповідності проекту юридичного документу критеріям якості;

- періодизацію процесу проведення правової експертизи юридичних документів та виокремлено й охарактеризовано систему послідовних стадій правової експертизи: *початкова*, змістом якої є ініціювання проведення правової

експертизи зі сторони зацікавлених суб'єктів, в тому числі і суб'єктів правотворчості, підготовка всього необхідного пакету документів для проведення правової експертизи, передача офіційного звернення та матеріалів експертизи уповноваженим експертам для проведення експертного дослідження об'єкту експертизи; *основна*, змістом якої є формування робочої експертної групи, виокремлення питань, які висуваються до суб'єктів експертизи, розподіл обов'язків між членами робочої групи, проведення комплексного оцінювання об'єкту правової експертизи, формування робочого варіанту експертного висновку; *заключна* стадія, змістом якої є визначення загальної думки експертів щодо кожного питання, яке ставилось перед експертами, визначення наявності або відсутності особливих думок експертів, підготовка остаточної редакції експертного висновку, підписання висновку експертами та передання його ініціатору проведення правової експертизи.

Отримало подальший розвиток:

- характеристика правової експертизи юридичних документів як самостійної юридичної категорії, що надало змогу виокремити *основні ознаки* (є специфічною формою діяльності, що полягає в аналітичній роботі по оцінювані якісних характеристик об'єкту; здійснюється уповноваженими суб'єктами; має власний специфічний об'єкт експертування; має науково обґрунтований характер; здійснюється у формі дослідження, перевірки, аналізу та оцінки наданого на експертизу об'єкта; є результативною діяльністю; має системний характер; має методологічний характер; має процесуальний характер; має правовий характер) та *додаткові ознаки* (є різновидом експертної діяльності; здійснюється за допомогою розумових здібностей людини; має соціальний характер; має прикладний характер);

- зміст та сутність ознак суб'єкта правової експертизи серед яких виокремлено наступні: являє собою або фізичну особу, або юридичну особу у вигляді експертної установи; відповідає встановленим законом вимогам; наділений певним статусом, тобто має чітковизначені права та обов'язки; здійснює аналіз правового акту та проводить його оцінювання з точки зору якісних критеріїв; є незалежною особою та може бути притягнений до юридичної відповідальності за надання завідомо неправдивого експертного висновку; здійснює експертизу у чітковизначених процесуальних формах та в порядку законодавчо закріпленої процедури; має ряд соціально-економічних гарантій, що націлені на забезпечення

його експертної діяльності; може мати як постійний характер діяльності, так і залучатися до експертної роботи тимчасово за необхідністю;

- напрямки модернізації правової експертизи, до яких відносяться: поглиблення наукових юридичних досліджень інституту правової експертизи юридичних документів; вдосконалення правового регулювання порядку здійснення правової експертизи; уніфікація об'єкту правової експертизи, форми експертного висновку та процесу проведення експертного дослідження; підвищення рівня кадрового забезпечення експертування юридичних документів; запровадження засобів контролю за порядком здійснення та повнотою експертного дослідження; диференціація правової експертизи юридичних документів на окремі різновиди.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані та обґрунтовані висновки і положення дисертації являють собою певний науковий доробок, що можуть бути використані для проведення подальших наукових досліджень питань правотворчості, юридичної техніки, правової експертизи тощо шляхом підготовки дисертаційних та монографічних робіт, а також навчальних та методичних посібників. Наукове дослідження вказаної проблематики може сприяти подальшій універсалізації та концептуалізації розуміння правової експертизи та визначення її теоретичної та практичної значимості.

Положення та висновки дисертації можуть бути використані в процесі вдосконалення якості юридичних документів як законодавчого, так і підзаконного рівнів, а також вдосконалення всього правотворчого процесу в цілому.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути закладені в основу відповідного навчального спецкурсу для студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю.

Апробація результатів дисертації.

Дисертація виконана і обговорена на кафедрі теорії та історії держави і права Київського університету права НАН України (протокол № ____ від «__» _____ 2010 року).

Основні положення дисертації доповідались і обговорювались на наступних науково-теоретичних і науково-практичних конференціях:

- I Міжнародному науково-практичному форумі на тему: «Принцип верховенства права та права людини» (м. Київ, 24-26 жовтня 2008 р.);

- Міжнародній науково-практичній конференції на тему: «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Косів, Івано-Франківської області, 27-31 січня 2009 р.);
- VI Міжнародній науково-практичній конференції на тему: «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 29-30 травня 2009 р.);
- Міжнародній науково-практичній конференції на тему: «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Алушта, АРК, 29 жовтня – 01 листопада 2009 р.);
- XI Міжнародній науково-практичній конференції на тему: «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (с. Верхній Студений, Міжгірський р-н, Закарпатська обл., 28 січня – 01 лютого 2010 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертаційного дослідження викладено у 9 публікаціях автора, серед яких 4 статті у фахових виданнях та 5 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями роботи та авторським підходом до вивчення предмету дослідження. Структурно дисертаційна робота складається із: вступу, трьох розділів, які мають вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінок, з них 16 сторінок список використаних джерел (183 найменування).

РОЗДІЛ 1

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

1.1. Історія становлення поглядів на феномен правової експертизи

Становлення та вдосконалення законодавчої бази будь-якої держави визначається багатьма соціальними факторами, що мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Однак незмінною залишається мета правотворчого процесу як основи формування законодавства – створити досконалу систему нормативно-правових актів, котра здатна забезпечити досягнення відповідного соціального правового ефекту, що закладений суб'єктом правотворчості та обумовлений потребами суспільного розвитку. Варто зазначити, що будь-який юридичний документ, насамперед, націлений на комплексність і повноту правового впливу на суб'єктів суспільних відносин, з метою реалізації вимог його видавця. Результативність правового впливу на суспільні відносини тих норм, що закріплені як загальнодержавними, так і локальними юридичними документами, визначається його якістю, що забезпечується на стадіях розробки самого проекту документа, його обговорення та прийняття.

З огляду на вказане, можливо справедливо відзначити, що питання забезпечення якості юридичних документів буде завжди залишатися в центрі уваги державних діячів, науковців-правників, а також пересічних громадян, оскільки безпосередньо визначає підґрунтя досконалості правового регулювання в цілому. До тих пір, доки створюються, змінюються та відміняються юридичні документи, до тих пір матиме високий рівень актуальності питання забезпечення належної якості юридичних документів.

Якість правових актів залежить від багатьох чинників, що безпосередньо впливають як на діяльність правотворчих органів, так і на юридико-технічні характеристики самих документів.

Підвищення об'ємів правотворчої діяльності в Україні на фоні необхідності вдосконалення існуючої законодавчої бази України вимагає вироблення ефективних механізмів забезпечення якості нормативно-правових актів в процесі здійснення правотворчості. Одним з таких засобів визначення якості нормативно-правових актів є експертиза юридичних документів, змістом якої є професійна діяльність незалежних суб'єктів, що націлена на встановлення рівня якості юридичного

документу в контексті його відповідності положенням Конституції, юридико-технічного оформлення, змістового навантаження, місця в системі законодавства тощо. Саме правова експертиза займає центральне місце серед системи засобів забезпечення якості юридичних документів та їх відповідності об'єктивним потребам розвитку суспільства й держави, метою якої є вироблення та обґрунтування об'єктивного експертного висновку щодо рівня якості юридичного документу.

Наукове дослідження проблем правової експертизи має принципове значення, оскільки виступає одним із основних гарантів якості та досконалості правотворчої діяльності, що надає оцінку юридичному документу відносно його відповідності тим або іншим критеріям (юридико-технічної будови, відповідності положенням Конституції, повноти тощо).

Проблематика якості юридичних документів завжди знаходилась “під пильною увагою” вчених та правотворців, оскільки безпосередньо характеризує якість правового регулювання. Ще відомий правознавець Є. М. Трубецкой звертав увагу на те, що важливий етап всієї законодавчої процедури складає діяльність спеціальних комісій, що покликана детально вивчити проект документу та передбачити ті заперечення, що можуть бути висунуті проти нього [161, с. 121]. Зазначений етап законодавчої процедури визначався вченим як такий, що має контрольне значення щодо перспектив введення в дію відповідних юридичних документів та тих наслідків, котрі він може спричинити.

Проблематиці удосконалення якості проектів нормативно-правових актів також були присвячені роботи і інших вчених, в яких обґрунтовується ідея про те, що запровадження громадського контролю за якістю правотворчої роботи є гарантом якості самих правових актів [78, с. 92-94; 96, с. 11]. В свою чергу В. В. Степанян акцентував увагу на експертизованості проектів нормативно-правових актів як необхідної ознаки актів, що є передумовою якості законодавчої бази в цілому [152, с. 34].

Аналізуючи зміст правотворчого процесу та визначаючи необхідність його вдосконалення, вченими також пропонується в обов'язковому порядку проводити:

1) “правову експертизу проектів юридичних документів з метою оцінки юридичних властивостей проекту”;

2) “спеціалізовану експертизу відповідно до профілю проекту, змістом якої є оцінка змісту проекту юридичного документу” [135, с. 64].

На думку більшості сучасних вчених – правознавців, законодавча база України на сьогодні потребує якісного вдосконалення, з однієї сторони, та модернізації всього правотворчого процесу як передумови якості юридичних документів, з іншої сторони.

Вченими доводиться думка про те, що “відсутність радикальної організації нормотворчої діяльності у владно-виконавчих і господарських структурах знижує якість, продуктивність і цінність нормативної документації” [84, с. 121]. Так М. Бару вважає, що порушення чинного законодавства України, недодержання його норм є часто результатом їх недосконалості та низької правової культури населення [14, с. 34]. В свою чергу С. Я. Лихова та Я. П. Нагнойний справедливо резюмують думку про те, що проекти законів лишатимуться недосконалими доти, поки будуть порушуватись норми законодавчого процесу [93, с. 35].

Вважаємо, що стан недосконалості законодавчої бази, неефективність правового регулювання, що має місце на сьогодні в Україні є результатом відсутності належного механізму правотворчості, котрий відчуває гострий дефіцит практики проведення правових експертиз проектів юридичних документів.

Таким чином, можливо підкреслити той факт, що теоретична та практична необхідність наукового дослідження інституту правової експертизи юридичних документів, насамперед, визначається:

- по перше, наявністю системи юридичних документів в державі, що потребують забезпечення високого рівня їх досконалості, з однієї сторони;
- по-друге, необхідністю підвищення рівня ефективності правового впливу на суб'єктів суспільних відносин в контексті інтенсифікації розвитку суспільних відносин, розширення меж правового регулювання тощо.

Аналізуючи проблематику розвитку правотворчості та правової експертизи в сучасних умовах розвитку суспільства, в юридичній літературі вченими постійно

акцентується увага на значенні сучасних наукових досліджень правової експертизи юридичних документів, їх актуальності та змісту. Так, на думку М. В. Ралдугіна “в сучасних умовах існування держави експертиза законопроектів набуває важливого значення. Більшість питань в господарській, медичній, правовій, науковій та інших сферах діяльності людини, діяльності державних органів можуть бути вирішені лише за допомогою експертизи, а експертний висновок як результат її проведення, є підставою для прийняття правильного обґрунтованого рішення” [139, с. 7].

Підтримуючи та продовжуючи зазначену думку, М. О. Васильєв обґрунтовує думку про те, що права експертиза набуває визначального значення в процесі прийняття правових рішень та є “одною з основних функцій апарата правотворчого органу” [21, с. 17].

В свою чергу О. В. Селезньова, аналізуючи практику правотворчості в Російській Федерації, підкреслює наявність системи причин підвищення ролі та значення правової експертизи юридичних документів, що пов'язано із рядом недоліків в процесі створення правових актів. Серед них фахівцем виділяються наступні:

- “інтенсивний розвиток законодавчої бази як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях”;
- “недостатньо високий рівень підготовки законодавчих та підзаконних актів в державі”;
- “недосконалість правового забезпечення правової експертизи юридичних документів, що обумовлено відсутністю єдиного нормативно-правового акту, котрим визначався би порядок проведення правової експертизи правових документів”;
- “відсутність єдиних концептуальних підходів щодо розуміння поняття, змісту, сутності та порядку проведення правової експертизи юридичних документів” [144].

На нашу думку, найбільш комплексно та зважено до питання актуальності сучасного наукового дослідження питань правової експертизи юридичних документів підійшла В. І. Захарова, котра виокремила систему загальнотеоретичних та практичних аспектів, котрі обґрунтовують актуальність наукового дослідження. Серед таких аспектів вченим виокремлено наступні:

а) “на сучасному етапі розвитку державності, що пов’язаний із його всебічним реформуванням, об’єктивно підвищується значення законодавчого забезпечення та суспільного визнання перетворень, які проводяться, а також актуалізується роль ефективного соціально-правового регулювання суспільних відносин”;

б) “підвищення об’ємів правотворчої діяльності обумовлює розширення експертної діяльності, що потребує вироблення ефективних механізмів її проведення”;

в) “ускладнюється вибір ефективних управлінських рішень в умовах системної кризи, обумовленої переходом до нових соціально-економічних відносин. Вказане вимагає, з однієї сторони максимально забезпечити прийняття зваженого рішення, а з іншої сторони, активізувати інтелектуальний потенціал суспільства для оцінки ситуації, що склалася та пошуку найбільш оптимальних засобів подолання наявних проблем”;

г) “важливим аспектом процесу експертизи є необхідність оцінки ризику в процесі прийняття юридичного документу, що потребує врахування інтересів та потреб всіх соціальних груп” [57, с. 1-2].

З огляду на вказані погляди щодо актуальності сучасного наукового вивчення інституту правової експертизи юридичних документів, на нашу думку доцільно їх узагальнити та доповнити рядом положень. Так актуальність наукового вивчення правової експертизи, насамперед пов’язується з недоліками як в якості існуючих юридичних документів так і в процедурі правотворчості, що надає можливість виокремити їх в межах наступних площин:

1) відсутність єдиних концептуальних наукових підходів щодо розуміння феноменологічних, методологічних та практичних засад правової експертизи юридичних документів;

2) міждисциплінарний характер наукового дослідження правової експертизи, що надає можливість говорити про те, що правова експертиза є:

- різновидом юридичного процесу або стадії правотворчості, що обумовлює її вивчення в межах юридичної науки;

- різновидом соціальної експертизи, що визначає її як об’єкт дослідження іншими суспільними науками (соціології, політології, економіки тощо);

- самостійним предметом наукового дослідження в межах науки експертології;

3) підвищення темпів правотворчості, що обумовлює:

- з однієї сторони, адекватне збільшення об'ємів правових експертиз пропорційно до збільшення кількості юридичних документів;

- з іншої сторони, розгалуження правової експертизи як на окремі різновиди (кримінологічна, лінгвістична, мовленнєва тощо), так і на окремі форми (первинна, повторна, контрольна) тощо;

4) відсутність науково обґрунтованих та практично усталених традицій проведення правових експертиз юридичних документів, що пов'язано із досить коротким терміном розбудови правової системи незалежної України, стрімким розвитком правотворчої діяльності, відсутністю наукової, кадрової та методичної бази правової експертизи;

5) відсутність національних наукових правових досліджень проблематики правової експертизи юридичних документів як основи досконалості системи правових актів;

6) дефіцит правового і кадрового забезпечення правової експертизи, що гальмує впровадження її у практику правотворчості, особливо на регіональному та локальному рівнях.

Отже, підбиваючи підсумки проведеному аналізу актуальності наукового дослідження інституту правової експертизи юридичних документів, можливо резюмувати думку про те, що саме недоліками практики здійснення правової експертизи та прогалинами юридичної науки щодо повноти та сучасності наукового вивчення правової експертизи визначається рівень якості як самих юридичних документів так і характеру та ефективності їх впливу на суспільні відносини.

Продовжуючи вивчення правової експертизи юридичних документів можливо зазначити про те, що аналіз методологічних та практичних засад правової експертизи, а також вироблення методологічних рекомендацій щодо вдосконалення правової експертизи не можливо здійснити без наукового дослідження історії розвитку практики правової експертизи юридичних документів та історії становлення поглядів на феномен правової експертизи юридичних документів.

Вказане пояснюється тим, що не можливо дослідити та обґрунтувати стан й перспективи розвитку будь-якого соціального правового явища без з'ясування:

- по-перше, історії розвитку практики проведення правової експертизи юридичних документів, що становитиме історико - практичну основу наукового дослідження правової експертизи в цілому;

- по-друге, історії становлення поглядів на поняття, сутність, зміст та значення правової експертизи юридичних документів, що становитиме методологічну основу дослідження правової експертизи юридичних документів.

Окрім того, на підтвердження вказаного абсолютно справедливою є думка О. А. Гаврилова про те, що прогнозування розвитку юридичної науки, правових явищ та інституцій спирається на глибокий аналіз специфіки її історичного розвитку та сучасного стану, оскільки більшість тенденцій та напрямків її подальшого розвитку формуються на підставі тих проблем, котрі зароджуються на відповідній історичній стадії розвитку політичної системи, держави та права [27, с. 110]. Підтримуючи думку вченого, саме результати вивчення історії наукового дослідження та практики проведення правової експертизи становитимуть основу для обґрунтування тих висновків, що визначатимуть прогностичні засади розвитку практики і теорії правової експертизи юридичних документів.

На нашу думку, дослідження вказаних аспектів правової експертизи юридичних документів, пов'язуватиметься із:

- 1) аналізом історії документоводства в контексті забезпечення якості юридичних документів, починаючи з часів Київської Русі до нового часу, що торкається питань забезпечення якості та юридико-технічної досконалості юридичних документів;

- 2) встановленням та характеристикою змісту джерел права, що регламентували порядок здійснення експертних досліджень юридичних документів відносно їх досконалості та рівня якості;

- 3) встановленням та аналізом поглядів, що обґрунтовувались у філософських та наукових юридичних джерелах відносно поняття, сутності, змісту та значення правової експертизи юридичних документів;

- 4) періодизацією історії становлення та розвитку поглядів філософів, вчених та державних діячів на феномен правової експертизи юридичних документів;

5) виокремленням та обґрунтуванням тенденцій розвитку наукових поглядів на проблематику природи, сутності та значення правової експертизи юридичних документів.

З огляду на зазначені аспекти вивчення правової експертизи в цьому підрозділі, доцільно зупинитися на дослідженні питань забезпечення якості юридичних документів, починаючи з часів Київської Русі.

В літературних джерелах історія виникнення документу визначається через соціальну потребу у розширенні засобів збереження та передачі інформації. На думку К. Г. Мітяєва саме недоліками живого слова як засобу передачі інформації зумовлена поява документу, що надає змогу цю інформацію зафіксувати [103, с. 122], що як правило знаходить своє відображення у найважливіших сферах суспільного життя [92, с. 51]. В свою чергу С. Г. Кулешов вважає, що документ насамперед є самостійним явищем, змістом якого є фіксація інформації, проте його призначення є нестійким [87, с. 6].

Аналізуючи природу і зміст документу, іншими вченими визначається ряд принципів сутнісних положень, що характеризують основні вимоги, що висуваються до документа та визначають його сутність, а саме:

- “документ як матеріальний об’єкт повинен містити інформацію, зафіксовану будь-яким способом (письмо, графіка, зображення, звукозапис);
- носій інформації повинен бути спеціально призначеним для фіксації інформації;
- зафіксована інформація повинна мати вербальну ідентифікацію;
- мета фіксації інформації – її зберігання та передавання” [11, с. 15].

Можливо погодитись із думкою вчених, що висловлена в літературі, про те, що “документи виникають разом із появою писемності. Спочатку вони були засобом закріплення майнових стосунків, а з розвитком писемності стали засобом спілкування та передачі інформації” [86, с. 415]. Тому саме писемність стає тим універсальним засобом, що з однієї сторони використовується для відображення інформаційного матеріалу, а з іншого набуває характер умови (об’єкту) для визначення якості (чинності, достовірності) документу. Слід зазначити про наявність ряду поглядів, що пов’язують появу документації виключно з юридичної позиції, що обумовлено:

а) або появою та розвитком держави та органів управління [90, с. 17];

б) або появою писемного права в процесі утворення державної влади [73, с. 16].

З часів Київської Русі документи стають засобами:

- закріплення міжнародних стосунків (акти-договора Київської Русі та Візантії);

- встановлення правил поведінки внутрішньодержавного характеру (Руська правда, Новгородська й Псковська судні грамоти, княжі устави, княжі уроки, церковні устави тощо);

- прийняття документів, що мали правозастосовний характер та були націлені на регламентацію права власності, встановлення договірних відносин, регламентування привілеїв тощо (дарчі та купчі грамоти, записи про оренду, вкладні грамоти, судові протоколи та рішення тощо) [163, с. 277-280, с. 553].

Вже на той час розробка та прийняття вказаних документів пов'язувалась із роботою відповідних спеціалістів у сфері утворення та обробки документів. До їх складу відносились дяки, писарі та піддячі [86, с. 417], радники, перекладачі, толмачі, печатники [87, с. 9] тощо. Проте, сам процес правотворчості на той час не мав процесуального характеру, базувався на волевиявленні єдиновладного суб'єкта, не забезпечувався експертною діяльністю щодо оцінки проектів правових актів.

На нашу думку, вже на цей час починають формуватися витoki правової експертизи документів, що обумовлені наявністю уповноважених суб'єктів, що мають відповідні професійні знання (володіють писемною мовою та практикою складання документів), володіють правом контролю за якістю документів та їх відповідності між волею владарюючого суб'єкта та змістом документу. Проте, інститут правової експертизи як такої відсутній, а сам правотворчий процес має єдиний цілісний характер та не поділяється на стадії.

В літературних джерелах також зазначається вченими про те, що вже на той час була процедура оформлення чернетки документу та його подальшого редагування, і саме з цього часу бере свій початок практика вказування на тих, хто готував документ, що згодом це стає нормою та важливим реквізитом документу, наприклад: "А грамоту писав ченець Асаф" [86, с. 419]. Вченими також відзначається, що вже в цей період документація отримує ознаки підтвердження

справжності, офіційності, відповідної юридичної сили за допомогою печаток, табличок тощо [87, с. 10].

За часів князівської роздробленості характер створення та перевірки якості проектів юридичних документів не зазнав змін та базувався на знаннях писарів, урядників, радників тощо.

З початку XVI століття починають формуватися система приказів, що суттєво змінює як сам процес правотворчості, так і започатковує практику перевірки, редагування, доопрацювання та оцінювання проектів юридичних документів. З цього часу законодавчі акти набувають характер певної системи, що потребує їх впорядкованості, погодженості між їх положеннями та комплексності правового впливу. Так з часом вдосконалюється і сама робота суб'єктів, що здійснюють розробку юридичних документів, а також започатковується практика роботи тих суб'єктів, котрі здійснюють контроль та перевірку якості цих документів.

В юридичній літературі вченими звертається увага на те, що дяки з простих писарів ставали начальниками приказних канцелярій, керували всіма поточними справами та діловодством. Проекти документів складали за вказівкою дяка старші піддячі, після чого дяк цей проект редагував. Виправлення робилися в тексті на полях, на зворотній стороні аркуша. Виправлений текст молодший піддячий переписував, чистовий варіант звіряв із чорновим і своїм підписом, що чистовик відповідає чернетці [86, с. 419-420]. З цього періоду починає формуватися професійний характер діловодства, започатковується архівна справа, документи структуруються за сферами життєдіяльності суспільства або держави [151, с. 12].

Таким чином можливо зробити висновок про те, що на зазначеному етапі так званого приказного управління, засоби контролю за якістю проектів юридичних документів значно вдосконалюються та засновуються на трьох етапному процесі створення проектів юридичних документів, а саме:

- написання чернетного варіанту юридичного документу;
- коригування змісту документа з метою його вдосконалення та недопущення виникнення помилок;
- доопрацювання тексту документа відповідно до зроблених зауважень.

Варто зазначити, що в цей час формуються основні засади правової експертизи в її сучасному розумінні, а саме:

- а) професійність суб'єктів, котрі здійснюють розробку документу, його доопрацювання та контроль;
- б) стадійність правотворчого процесу, окремим етапом якого є контроль за якістю документу;
- в) об'єктивність та обов'язковість результатів коригувань документу, зроблених в процесі контролю його якості.

З реформуванням системи управління у першій половині XVIII століття та введення системи управлінських колегій змінюється і порядок створення юридичних документів, в тому числі і проведення контролю за їх якістю. З цього часу при кожній колегії утворюються канцелярії, котрі забезпечують повне ведення документообігу колегії, починаючи з розробки проекту юридичного документу, його доопрацювання, введення в дію та закінчуючи його зберіганням [86, с. 423].

В цей період діловодство взагалі набуває професійного організованого характеру, що пов'язується із фаховою роботою штату працівників, котрі мають відповідні знання, функціонують при правотворчому органі, мають відповідний правовий статус. В даний час закладаються основи щодо техніки складання документів, формуються вимоги до документів щодо їх лаконічності, непротивічності положень документів тощо. Саме ці вимоги в подальшому набудуть статус критеріїв якості розроблених документів в процесі проведення контрольних заходів за їх якістю. Окрім того, із прийняттям Генерального регламенту 1720 року бере свій початок практика правової регламентації документоведення, що вміщує і вимоги щодо порядку створення юридичних документів та їх якості.

За часів існування Запорізької Січі були створені спеціальні канцелярії (гетьманські, полкові, сотенні тощо) [86, с. 425], на яких покладалися обов'язки ведення документації, підготовка різноманітних листів, грамот тощо, здійснення функцій архівів. Однак, контроль за якістю юридичних документів на стадії їх розробки та прийняття як правило не мав самостійного професійного характеру та здійснювався або самим суб'єктом правотворчості або "допоміжними" особами – перекладачами, печатниками тощо.

Проте, джерела права часів Запорізької Січі мали так званий змішаний характер, що пояснюється значним впливом джерел права Російської імперії, Речі Посполитої, пам'яток права часів Київської Русі, церковних документів тощо [163,

с. 156-158]. Це надає змогу зробити висновок про те, що формування джерел права на території Запорізької Січі було пов'язано із роботою канцеляристів, перекладачів, послів тощо, котрі в переважній більшості і здійснювали контроль за відповідністю встановлених норм права загальним нормам, які закріплені джерелами права Російської імперії, Речі Посполитої тощо.

З початку XIX століття в наслідок чергової адміністративної реформи в Російській імперії, котра торкнулася і України, змінюється форма організації діловодства, що коригує і характер здійснення контролю за якістю проектів юридичних документів. Відповідно до міністерського поділу системи органів управління змінюється і робота з документообігу. При кожному відомстві (міністерстві) створюється загальний канцелярський відділ, що забезпечував ведення документації відповідної установи.

Із прийняттям законодавчого акту – “Загальна організація міністерств” (1811 року), було закріплено не лише ієрархію органів держави, але і встановлювались вимоги до тексту та структури документів, їх проходження по інстанціям. Популярними ставали так звані письмовники і посібники, що виконували методичну функцію та закріплювали певні бланки (шаблони) документів, надавали рекомендації щодо підготовки змісту юридичних документів, розтлумачували правила, яким повинні ці документи відповідати [86, с. 427-429].

Таким чином, можливо підсумувати, що інститут правової експертизи юридичних документів як такий на той час іще не був запроваджений в процес правотворчості, проте з цього часу суттєво змінюються вимоги до написання юридичних документів, встановлюються правила юридичної техніки документів, що в подальшому стануть критеріями правової експертизи. Окрім того, запроваджуються методичні посібники з питань підготовки юридичних документів, що в подальшому будуть визначити методичні засади правової експертизи.

З приходом до влади Української Центральної Ради започатковується реформування застарілої законодавчої бази, що залишилась у спадок від часів останніх реформ, котрі проводились Російською імперією. В юридичній літературі відзначається, що в цей період значно інтенсифікується правотворча діяльність Великої та Малої Рад в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства, що

вимагало її адекватного вдосконалення, в тому числі і вдосконалення інститутів забезпечення якості юридичних документів [163, с. 401].

За аналогією із міністерським принципом ведення документоводства у 1917 році створюється Генеральне секретарство (міністерство) юстиції Української народної республіки, котре забезпечувало розробку проектів юридичних документів, їх редагування, переклад, тлумачення тощо [163, с. 94-96]. Таким чином, саме на окреме міністерство і покладалася функція здійснення контролю за якісними критеріями юридичних документів органів законодавчої та виконавчої влади на той час, проте, правова експертиза іще не отримує самостійного значення та не має обов'язковий характер проведення в процесі правотворчої діяльності.

За часів існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік порядок підготовки проектів юридичних документів та умови контролю за їх якістю отримали новий етап свого розвитку, що проявилось у вигляді правового та організаційного забезпечення документообігу. Насамперед, варто звернути увагу на те, що було прийнято ряд нормативно-правових актів, які визначали правила діловодства, підготовки та оформлення документів. Серед них: Постанова Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо поліпшення архівної справи в СРСР” (1963 року); Державні стандарти: 6.38-72 “Вимоги до оформлення документів”; 6.39-72 “Формуляр-зразок” (1969-1970 роки); Державний комітет СРСР з науки і техніки ввів у дію основні положення “Єдиної державної системи діловодства” (1973 рік). У 70-80 роках ХХ століття було прийнято ряд Державних стандартів: 16487-83 “Діловодство й архівна справа. Терміни й визначення”; 6.10.5-87 “Уніфіковані системи документації” [86, с. 432-433]. Організація номопроектної роботи в цей час заснована на відомчих засадах підготовки юридичних документів, що передбачає вироблення документу відповідною профільною державною установою, діяльність якої пов'язана із сферою правового регулювання, на яку націлений проект документа.

Можливо підсумувати, що в цей час здійснюється важливий крок щодо правового та організаційного забезпечення номопроектного процесу, проте явище правової експертизи не знаходить свого правового закріплення та має разовий характер прояву.

З моменту проголошення України незалежною, правовою, соціальною державою, правова експертиза у практиці правотворення набуває більшого поширення та отримує певне правове закріплення Варто погодитися із поглядами тих вчених, котрі відзначають інтенсифікацію правотворчої роботи на той час, необхідність оновлення законодавчої бази, вдосконалення як системи юридичних документів, так і процесу їх створення. Так в літературі відзначається, що з початку розбудови незалежної правової соціальної держави, стають нагальними потреба у:

- забезпеченні координації правотворчих процесів в державі [1, с. 64; 130, с. 11];
- уніфікації та стандартизації правового життя; створенні глобального транснаціонального порядку [165, с. 691-695];
- посилені процесу “економізації” права, що націлене на вирішення економічних проблем внутрішнього та транснаціонального характеру; націленості на встановлення світового правопорядку та безпеки [29, с. 780-782].

Варто зазначити, що практика здійснення правової експертизи юридичних набуває загального поширення та торкається як актів загальнодержавного, так і локального значення, створюються окремі експертні заклади (державні, громадські та приватні), сферою діяльності котрих є проведення правової експертизи тих або інших юридичних документів; проводиться відповідна фахова підготовка експертів у навчальних закладах. Питання практичних засад правової експертизи юридичних документів є предметом дослідження окремого розділу цієї дисертації, тому ми не будемо в межах цього підрозділу детально зупинятися на цьому питанні, проте, варто відзначити, що і на сьогодні спостерігається тенденція до розширення практики проведення правових експертиз юридичних документів, що, на нашу думку, пов’язано із:

- значним збільшенням кількості юридичних документів, що приймаються в Україні;
- визнанням важливої ролі інституту правової експертизи юридичних документів в процесі правотворчості.

Отже, можливо наголосити на тому, що саме з моменту проголошення незалежності України, що потребувало формування національної законодавчої

бази, практика здійснення правової експертизи юридичних документів отримує загальне поширення, змістом якого є:

- 1) її впровадження в практику розробки як загальнодержавних юридичних документів, так і відомчих, місцевих та локальних;
- 2) проведення правової експертизи юридичних документів на будь-якій стадії підготовки юридичного документу, його внесення до правотворчого органу, обговорення та прийняття;
- 3) поширення практики проведення правової експертизи діючих юридичних документів щодо їх відповідності іншим документам, місця в системі законодавства, узгодженості між його внутрішніми положеннями, відповідності стану та потребам розвитку суспільних відносин;
- 4) підвищення рівня правового забезпечення інституту правової експертизи юридичних документів, що надало змогу за допомогою правових норм закріпити правовий статус експертизи, порядок її проведення, правовий статус суб'єктів експертної діяльності, підготовлених експертних висновків тощо;
- 5) введення системи правових експертиз юридичних документів, що виявляється у запровадженні в практику їх проведення різноманітних різновидів правових експертиз (основних, додаткових, індивідуальних, колективних, контрольних, додаткових тощо);
- 6) створення спеціальних установ, предметом діяльності котрих є здійснення правових експертиз юридичних документів, що надає змогу проводити як основні, так і додаткові й контрольні експертизи, декілька експертиз тощо;
- 7) забезпечення фахової підготовки осіб як на рівні відповідної підготовки у вищих навчальних закладах, так і в межах підвищення кваліфікації юристів, що здійснюють правову експертизу юридичних документів.

Таким чином на сьогодні можливо констатувати той факт, що правова експертиза юридичних документів отримує власний самостійний статус, є однією із самостійних стадій правотворчої роботи, знаходиться в стані становлення та розширення сфери застосування.

В літературі справедливо наголошується на тому, що процес створення документу в історичному аспекті є інститутом, котрий постійно розвивається та вдосконалюється, відповідно має динамічний характер розвитку власних як

практичних, так і теоретичних засад [87, с. 5-6]. Вказане також пояснюється і розширенням застосування документу в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства, збільшенням та вдосконаленням системи засобів викладення документів [127, с. 22]. На підставі проаналізованої специфіки зародження та становлення інституту правової експертизи юридичних документів, на нашу думку, можливо наголосити на тому, що правова експертиза має тривалу історію свого практичного становлення, природою якої є потреба суспільства та держави у забезпеченні якості як самого процесу правотворчості, так і самих юридичних документів. На нашу думку, принциповий характер правової експертизи обумовлений:

- необхідністю забезпечення якості нормативно-правових актів;
- об'єктивним ризиком допущення помилок в процесі підготовки юридичних документів;
- потребою у протидії хаотичному розвитку системи юридичних документів, що підвищує ризик прогалин правового впливу на суспільні відносини.

Таким чином, можливо зазначити, що інститут правової експертизи юридичних документів:

- по-перше, має тривалу історію свого практичного становлення;
- по-друге, існує переважно у вигляді традицій правотворчості;
- по-третє, зумовлений об'єктивними потребами правотворчості;
- по-четверте, націлений на вдосконалення якості юридичних документів.

Починаючи дослідження історії виникнення та розвитку поглядів на інститут правової експертизи юридичних документів, варто зазначити, що питання якості правових актів, їх юридико-технічної досконалості, як об'єкту правової експертизи, було предметом вивчення ще в період античних часів, коли правотворча процедура мала досить примітивний характер, порівняно із сучасним її проявом. Вимоги щодо створення законів лише “мудрими людьми”, їх лаконічного викладення, а також визначення юридичних документів в якості засобу інформаційного впливу на суспільні відносини, необхідність відображення поглядів правителів у змісті законів, вже знаходять свій прояв у поглядах легістів [69, с. 36-38]. Зазначені вимоги, на думку представників легізму, стають тими критеріями, що визначають досконалість самого закону та подальшу його управлінську ефективність. Вважаємо,

що саме з цих поглядів щодо критеріїв якості законів та правил їх побудови беруть свій початок ті вимоги, що в подальшому з часом отримують статус критеріїв правової експертизи юридичних документів у сучасному її розумінні.

На питання справедливості законів, їх суворості та непорушності, повноти та вичерпності нормативних положень, що в них вміщені, звертає увагу у своїх роботах Платон. Філософ також вважає, що процедура створення законів обумовлена необхідністю втіленням інтересів певних суб'єктів (краще більшості) у зміст законів, а згодом і у відповідний суспільний порядок [69, с. 63-64]. На нашу думку, вказані погляди філософа закладали в подальшому необхідність вироблення ефективних механізмів перевірки якості законів відповідно до обґрунтованих поглядах.

Вимоги щодо змісту закону та його ідеальної форми і структури обґрунтував Цицерон, вважаючи, що людський закон повинен відображати зміст природних законів, а “відповідність або невідповідність людських законів природі (природному праву) виступає в якості критерію їх справедливості або несправедливості. Окрім того, закони, які приймаються в тій або іншій державі, повинні відповідати встановленим в ній традиціям та звичаям пращурів» [69, с. 90-91]. З огляду на вказане, вважаємо, що погляди Цицерона стали наслідком певної недосконалості існуючих законів на той час, що потребувало їх вдосконалення, а самі погляди філософа стали логічним продовженням поглядів його попередників щодо якісних характеристик правових актів. Тим самим, філософами закладалися загально світоглядні підвалини щодо сутності та якості законодавчих актів, процедури їх розробки, аналізу їх якісних характеристик тощо.

Іншими давньоримськими юристами вивчення питання якості законів, порядку їх розробки та статусу суб'єктів правотворчості було продовжено та розширено. Зокрема, вони наголошували на тому, що закон завжди є реакцією на зловідомі проблеми (злочинність, анархія тощо) і він націлений на те, щоб не допустити подальшої кризи. Закон створюється компетентними суб'єктами та повинен відповідати вимогам імперативності, розумності, соціальності (антикримінальності), мати загальнодержавний характер. Всі люди повинні підкорюватися закону, оскільки закон є певним винаходом, рішенням мудрих людей [69, с. 102-103]. Щоб закон був наділений вище переліченими характеристиками, він повинен мати

якісний зміст, що закладався в нього в результаті кропіткої роботи відповідних суб'єктів. На нашу думку, перелічені вище характеристики закону та суб'єктів, що його створюють, є тими вихідними ідеями, що лягли в основу сучасного розуміння якості закону та сутності і значення його експертного дослідження, як основи визначення рівня його якості.

Окрім зазначених поглядів, в роботах інших філософів виокремлюється ряд характеристик якості правових актів, визначається специфіка їх розробки. Зазначені погляди закладають основу для розуміння як феноменологічних, так і практичних засад правової експертизи юридичних документів.

На думку Ф. Бекона, закон повинен відповідати ряду вимогам, щоб мати характер “гарного закону”, а саме: “його зміст повинен бути чітко визначеним, вимоги бути справедливими та такими, що можуть бути виконані; сам закон повинен бути погоджений із формою держави та породжувати добродійність у громадян”. Вказані якості закону набуваються в результаті розумової діяльності людей, що мають мудрість та професійні навички, в процесі розробки самого документу [69, с. 207]. В свою чергу Дж. Локк наголошував на тому, що закон в результаті правотворчої роботи повинен отримувати ті якості, що забезпечують його “стабільність та тривалість дії” [69, с. 335]. Так само і Ж. Ж. Руссо характеризує процес створення системи законів як “визначальну та кропітку справу, що потребує професійних знань та принциповості для досягнення союзу розуму та волі в суспільному організмі” [69, с. 385].

Зазначені погляди філософів склали основу для розвитку розуміння змісту та значення правотворчого процесу, критеріїв якості правових актів та умов забезпечення контролю за якістю правових документів в процесі їх створення. В період нового часу в роботах вчених виокремлюються такі властивості інституту правотворчості як “контроль”, “перевірка документу”, “погодження” тощо. На думку І. В. Михайловського “закон є найбільш досконалою формою права, основою всього державного життя, тому повинен бути забезпечений всіма можливими та необхідними для даного часу та місця гарантіями, що відображені у його якостях:

- його специфічної форми, що дозволяє кожному та відразу відразити закон від всіх інших актів державної влади;
- його авторитетності у населення;

- його розумності та досконалості як внутрішньої, так і зовнішньої.

Зазначені якості закону досягаються тим, що закон походить по-перше, від верховної влади; по-друге, створюється та приймається в особливому порядку, що включає в себе ряд стадій ініціативи закону, його експертизу та погодження, обговорення, затвердження, промульгацію, оприлюднення та отримання виконавчої сили» [154, с. 354-355].

Продовжуючи зазначену думку, іншими вченими тієї доби також визначається необхідність забезпечення чітко встановленого порядку створення правових актів та виокремлюється один із етапів правотворчості, а саме: «перевірку документу уповноваженими суб'єктами на зрілість» [154, с. 359]. Також підкреслюється той факт, що важливим етапом всієї законодавчої процедури є діяльність спеціальних комісій, котра покликана детально вивчити проект документу та передбачити ті заперечення, що можуть бути висунуті проти нього [161, с. 121].

Таким чином, можливо підсумувати, що становлення поглядів на феномен правової експертизи має еволюційний характер та зумовлено нагальними потребами вдосконалення системи законодавства, вироблення засобів контролю за якісними характеристиками юридичних документів.

Продовжуючи наукове дослідження феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів, справедливим буде аналіз історії становлення поглядів стосовно сутності, природи, значення та структури правової експертизи юридичних документів, що сформувався в юридичній літературі. Насамперед, варто зазначити, що в літературних джерелах вже робилися спроби узагальнити наукові дослідження питань правової експертизи юридичних документів, проводячи їх узагальнення в залежності від різноманітних критеріїв.

На думку В. І. Захарової «багатоаспектність проблеми, що досліджується (експертиза законопроектів – В. Б.), дозволяє умовно розділити проаналізовану наукову літературу по експертизі на декілька груп:

1) до першої групи відносяться роботи, що розглядають особливості та практичні підходи до проведення експертизи офіційних документів, в тому числі і законопроектів;

2) до другої групи належать роботи вчених, що займаються вивченням проблем експертної діяльності як інструмента соціального контролю, а також

соціального партнерства, відповідальності соціальних суб'єктів та формування антикорупційних механізмів в системі державного управління;

3) третя група об'єднує в собі роботи, в яких процес експертизи пов'язується із оцінкою ризиків або прогнозом соціальних наслідків прийняття того або іншого юридичного документу” [57, с. 3-4].

В якості висновку, вченим абсолютно справедливо наголошується на тому, що саме такий дисбаланс наукових досліджень питань правової експертизи є передумовою того, що “утворився стан протирічності між потребою суспільства в конструктивних інструментах експертизи, що стимулює позитивний динамічний розвиток соціальної системи та відсутності науково обґрунтованої теорії суспільної експертизи законопроектів як соціального інституту, котрий є адекватним громадянському демократичному суспільству” [57, с. 4-5].

В свою чергу В. Ю. Рагозін, узагальнюючи ступінь наукової розробленості питань правової експертизи законопроектів, наголошує на тому, що на сьогодні в юридичній науці наявною є прогалина в дослідженні інституту правової експертизи. Вченим справедливо стверджується про те, що “відсутні глибокі, комплексні монографічні дослідження. В юридичній літературі міститься велика кількість несистематизованих висловлень про цілі та завдання наукової експертизи в процесі підготовки та прийняття законодавчих актів, однак відсутній аналіз понятійного апарату в світлі трансформації правової системи держави” [138, с. 9]. Проте, вченим все ж таки проводиться наступне групування наукових досліджень питань правової експертизи:

- наукові роботи, що присвячені вивченню теоретико-правових засад законотворчого процесу, його стадій, проблем та ефективності, що розкриті в дослідженнях Н. С. Барабашевої, В. Д. Баскова, М. Я. Булошнікова, І. Ф. Кузьміна, В. Д. Первалова, С. В. Полєніної, Ю. О. Тихомирова та інших;

- наукові роботи, в яких визначалася необхідність теоретичного аналізу понять та термінів, що використовуються при дослідженні законотворчої діяльності та законотворчого процесу. Вказані аспекти досліджувались І. А. Дубовим, Д. А. Керімовим, Д. А. Ковачевим та іншими вченими

Підбуваючи підсумки, вченим знову наголошується на тому, що “вказані наукові дослідження безумовно збагачують сучасну юридичну науку важливими та

корисними висновками, однак, не зважаючи на великий інтерес до проблеми підвищення якості законопроектів, перелічені дослідження лише опосередковано торкаються інституту правової експертизи і в них не відображений взаємозв'язок між якістю законів та правовою експертизою” [138, с. 8-9].

Варто зазначити, що вітчизняні правознавці також робили спробу узагальнити існуючі наукові дослідження інституту правової експертизи юридичних документів та відмічали відсутність фундаментальних робіт, які б надавали комплексну характеристику зазначеному явищу. Так, в своїй науковій роботі К. В. Манжук наголошує на тому, що у вітчизняній юридичній літературі роботи, котрі взагалі торкаються проблематики правотворчості, містять ряд положень, що визначають принциповий характер правової експертизи законопроектів як засобу забезпечення їх якості. На думку вченого іншу частину робіт становлять роботи, що мають більш практичне спрямування на вдосконалення методики проведення правових експертиз. І остання частина наукових досліджень, що були проведені в юридичній науці, присвячена специфіці окремих різновидів правової експертизи, особливо мовленнєвій та лінгвістичній.

Проте як і попередніми вченими, К. В. Манжук справедливо відзначає те, що “у публікаціях піднімаються різні актуальні проблеми проведення правової експертизи законопроектів, але загальної характеристики цього етапу законодавчого процесу не міститься” [98, с. 7].

В свою чергу Т. О. Дідич наголошує на тому, що експертна діяльність взагалі пов'язується і будь-якої сферою суспільних знань та має своє видове різноманіття. Так, вчений вважає, що “проблематика експертної діяльності має досить тривалу історію. Перш за все, експертна робота пов'язана із технічними та прикладними науками, де на практичному рівні відбувається процес отримання нових знань про людину і особливості її біологічного розвитку; природу і техніку, завдяки проведенню так званих медичних, технічних, екологічних експертиз. Практична експертна діяльність, особливо наукова експертна діяльність, входить до складу засобів обґрунтування гіпотез та апробації результатів наукового пізнання. У сучасній практиці експертна діяльність знаходить своє відображення в окремому специфічному інституті, що наділений рядом специфічних ознак, основними серед яких є незалежність, неупередженість, самостійність, професійність та

забезпеченість висококваліфікованим кадровим потенціалом. Експертна діяльність отримує міждисциплінарний статус, оскільки застосовується не лише в прикладних технічних науках, а й в гуманітарній сфері (соціології, політології, економіці тощо). В юридичному значенні експертна діяльність безпосередньо пов'язується з інститутами криміналістики, кримінального й цивільного процесів та судочинства” [39, с. 170-171]. Продовжуючи вказану думку, Т. О. Дідич наголошує на тому, що “в юридичному значення експертна діяльність має характер правової експертизи, що поділяється на наступні різновиди: кримінологічна експертиза, незалежна експертиза щодо економічної доцільності прийняття проекту, екологічна експертиза проектів нормативно правових актів, лінгвістична експертиза, гендерна експертиза, фінансова експертиза”[39, с. 175].

В юридичній літературі досить комплексно приділяється увага окремим різновидам експертизи юридичних документів, що обумовлює її складний, в деякій мірі міждисциплінарний характер дослідження. Зокрема в літературі досліджується проблематика:

- гендерних експертиз юридичних документів [36, с. 219-225; 49, с. 23-25];
- гуманітарних експертиз юридичних документів [7, с. 76-86; 67, с. 180; 76, с. 27];
- кримінологічних експертиз юридичних документів [37, с. 45-54];
- екологічних експертиз юридичних документів [8, 85, 88];
- лінгвістичних експертиз юридичних документів [34, с. 12-18];
- антиконфліктологічних експертиз [82, с. 178] тощо.

Таким чином, узагальнюючи здійснене наукове дослідження проблематики історії становлення та розвитку поглядів на інститут правової експертизи юридичних документів, можливо тезисно зупинитися на наступних підсумкових положеннях:

- 1) інститут правової експертизи юридичних документів знаходить в стані підвищення уваги науковців до питання встановлення його теоретичних засад та вироблення рекомендацій щодо його вдосконалення;
- 2) розвиток наукового вивчення інституту правової експертизи зумовлений об'єктивними потребами практики правотворчості;

3) наукове дослідження інституту правової експертизи має міждисциплінарний характер та пов'язаний із загальними дослідженнями питань експертології та практики правотворчості.

1.2. Поняття, природа та сутність правової експертизи

Відмічаючи поточне підвищення “наукового інтересу” до вивчення інституту правової експертизи юридичних документів, на фоні підвищення активності в сфері правотворчості, варто зазначити про те, що дослідження будь-якого юридичного явища, в тому числі і питань правової експертизи, потребує аналізу її феноменологічних засад, що пов'язується із необхідністю встановлення поняття, природи, сутності та функціонального призначення правової експертизи.

Беручи за основу наукові дослідження інституту правової експертизи, що були проведені вченими у попередніх роках та про які ми згадували на сторінках попереднього підрозділу дисертації, можливо відзначити той факт, що в літературних джерелах відсутні єдині підходи щодо розуміння феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів, а саме:

- не вироблено і не обґрунтовано єдиних підходів щодо розуміння поняття правової експертизи юридичних документів;
- не виокремлено ознак правової експертизи юридичних документів;
- відсутня однастайність у поглядах вчених щодо природи та сутності правової експертизи юридичних документів;
- не має єдності у поглядах вчених щодо значення правової експертизи, її місця в правотворчій діяльності та функціонального призначення.

На вказаних аспектах неодноразово наголошувалось науковцями у своїх роботах. Так, на думку вчених “особливе значення експертиза набуває сьогодні, коли прийняття ефективних, юридично грамотних, працюючих законів, сучасність та точність законодавчих рішень стають у багатьох випадках визначальними факторами економічного, політичного та соціального реформування. Саме наукова експертиза як раз і дозволяє забезпечити належну якість проектів. В процесі становлення та розвитку інституту експертизи все активніше включається наука

шляхом роботи експертно-консультативних рад, наукових інститутів тощо” [125, с. 16].

Продовжуючи зазначену думку, І. І. Ашмарін та Б. Г. Юдін зазначають про те, що “експертне дослідження будь-якого питання суспільного життя здійснюється з метою отримання знань для вирішення тих або інших проблем шляхом застосування спеціальних знань. Однак в цілому загальні засади, принципи, засоби здійснення експертизи майже не визначені і їх необхідно встановити і охарактеризувати. Вказане пояснюється тим, що в існуючих вітчизняних та зарубіжних літературних джерелах більше декларацій та побажань, ніж конкретних результатів” [7, с. 77]. Ця робота насамперед обумовлена тим, що існуючі законопроекти відзначаються високим ступенем узагальненості, а також неточністю формулювань самих положень, що призводить до різноманітних тлумачень її норм, а також до розбіжностей у поглядах учасників законотворчого процесу [20, с. 3; 25, с. 131; 168, с. 137].

Цілком слушним та обгрунтованим є твердження С. Г. Михалюк про те, що “законотворчість є одним з важливих напрямів роботи будь-якої держави, що полягає в юридичному оформленні рішень державних органів, які регулюють усі сфери суспільного життя та державного управління, тим самим надаючи діяльності держави легітимного характеру. Актуальність дослідження вказаних проблем визначаються тим, що багато недоліків законотворчості визначаються слабкістю або відсутністю в арсеналі законотворця інструментів, які забезпечують якісну підготовку законопроектів та належну перевірку їх основних положень на відповідність принципам побудови правової держави, стратегічним цілям і пріоритетам державної політики” [104, с. 215-216]. Так само і О. Р. Дашковська звертає увагу на необхідність дослідження тих питань, які надають відповідь щодо експертних засад встановлення якісних характеристик законодавства в контексті його відповідності принципу гендерної рівності [36, с. 219].

Актуальність вивчення інституту правової експертизи обумовлена також і практичними засадами її здійснення. Так, А. П. Заєць обумовлює значення обов’язкової правової експертизи, що проводиться Міністерством юстиції України відносно проектів нормативно-правових актів, розроблених центральними органами виконавчої влади, розкриваючи його через той факт, що окремі акти все ж таки

мають недостатню редакційну спрацьованість, не враховують вимог нормопроекування, а також є неузгодженими із Конституцією та законами України [51, с. 31]. В свою чергу А. Р. Мацюк наполягає на тому, що необхідно поширювати практику галузевої або адміністративної обмеженої апробації законодавчих ініціатив, а також проводити поглиблений аналіз ефективності розроблених законопроектів [100].

Погоджуючись із вищезазначеними поглядами вчених та державних діячів, можливо узагальнити думку про те, що інститут правової експертизи займає ключове місце в процесі правотворчості, забезпечуючи якість юридичних документів, а тому наукові дослідження різноманітних аспектів правової експертизи юридичних документів матиме високий рівень актуальності та практичної витребуваності.

На нашу думку, центральне місце в системі наукового вивчення правової експертизи юридичних документів займатиме вивчення його феноменологічних засад, що характеризуються як:

- отримання знань про сутність відповідного явища в процесі розумової діяльності людини через її свідомість [148, с. 900];
- вивчення явища з метою виявлення та вивчення його сутності [158];
- вчення про феномени, змістом якого є отримання знань про певне явище шляхом чуттєвого пізнання, що надає змогу усвідомити його сутнісні характеристики [149, с. 1408].

Необхідність вивчення феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів, на нашу думку, має систему передумов, змістом яких є:

- 1) наявність дефіциту наукових дослідження понятійно-сутнісних аспектів правової експертизи юридичних документів;
- 2) високий рівень дискусійності та неоднозначності поглядів вчених щодо феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів;
- 3) необхідність формування загальнотеоретичного наукового підґрунтя (системи знань), що складатиме основу для подальшого вивчення методологічних та практичних засад правової експертизи юридичних документів;
- 4) доцільність формування теоретичної бази для подальшої науково-дослідної роботи в галузі правотворчості, правоутворення, інституту нормативно-правового акту тощо;

5) необхідність розбудови навчальної бази, що стане основою як для підготовки юристів, що зможуть отримати загальні знання в сфері правової експертизи юридичних документів, так і для підготовки фахівців-практиків, сфера діяльності яких безпосередньо пов'язана із практикою проведення правових експертиз юридичних документів.

Отже, встановлення та аналіз феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів має принципове значення як для вивчення специфіки самої правової експертизи, так і для наукового дослідження питань правоутворення, правотворчості, джерел (форм) права тощо, тобто має наукове, практичне та навчальне значення.

Враховуючи вищевказане, на нашу думку, досліджуючи феноменологічні засади правової експертизи у цьому підрозділі дисертаційної роботи необхідно:

- встановити підходи, що сформувалися в юридичній літературі щодо розуміння поняття, сутності та природи правової експертизи юридичних документів та провести їх аналіз й узагальнення;
- обґрунтувати авторське розуміння поняття “правова експертиза” та встановити і охарактеризувати його самостійні ознаки;
- з'ясувати специфіку сутності правової експертизи юридичних документів.

В юридичній літературі неодноразово ставилось питання про те, що правова експертиза є тим необхідним важелем підвищення рівня якості нормативно-правових актів та якості і послідовності всього процесу правотворчості. Однак, розуміння поняття та сутності зазначеного явища все же має значний ступінь дискусійності та невизначеності. Вказане, на нашу думку, пояснюється тим, що інститут правової експертизи є складною юридичною категорією, котра має багатоаспектний характер.

В. І. Червонюк наголошує в своїй науковій роботі на тому, що правова експертиза законопроекту є окремим етапом на стадії обговорення проекту, змістом якої є залучення відповідного фахівця або фахівців для роботи над проектом з метою його остаточного коригування та підготовки остаточної редакції [165, с. 386]. Так само і В. І. Анішина визначає правову експертизу законопроектів як діяльність залучених фахівців з метою надання об'єктивної оцінки проекту, що націлена на

“підвищення якості нормативних рішень, які готуються, та ефективності правотворчої роботи” [136, с. 301].

Представники соціологічної науки також мають власні напрацювання в сфері експертної діяльності відносно юридичних документів та обґрунтовують власні авторські характеристики експертизи документів в цілому. Так, Ю. В. Сидельников вважає, що під експертизою взагалі варто розуміти “оціночно-аналітичну діяльність, що виконується із залученням експертів для аналізу й (або) оцінки об’єктів експертизи, серед котрих можливо виокремити: соціальні та природні ситуації, програми, проекти, хід та результат діяльності людей або організацій з метою підготовки вихідних матеріалів для обґрунтування рішень, що приймаються в умовах часткової невизначеності [145, с. 123]. Подібним є визначення, котре обґрунтоване В. І. Захаровою, що визначає “громадську експертизу законопроектів як процес оцінки потенційного ризику, котрий пов’язується із ціннісними характеристиками соціальних груп, здатних провести оцінку соціально значимих державних рішень із врахуванням співвідношення категорій “визначеність - невизначеність”; “відповідальне - безвідповідальне діяння”; із розробкою пропозицій щодо захисту об’єкта ризику від можливих небезпечних факторів” [57, с. 7].

Доцільно окремо зупинитися і на енциклопедичних джерелах, що надають визначення таким поняттям як “експертиза”; “правова експертиза”; “експертне дослідження” тощо, що надасть змогу встановити загальні закономірності розуміння поняття “правова експертиза” та зміст її ознак на енциклопедичному рівні.

М. Ю. Тихомиров вважає, що під експертизою доцільно розуміти “вивчення спеціалістом (експертом або групою спеціалістів) питань, правильне вирішення яких потребує професійних досліджень та спеціальних знань в тій або іншій сфері. Практичним та документальним результатом експертизи є висновок експерта або групи експертів” [159, с. 4, с. 330]. У вітчизняній Юридичній енциклопедії надається ряд визначень, що торкаються правової експертизи юридичних документів, а саме:

- експертиза, що являє собою “вивчення, перевірку, аналітичне дослідження, кількісну чи якісну оцінку висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності” [30, с. 333], проте

вченими не виокремлюється правова експертиза юридичних документів, однак перелік її різновидів у визначенні не має вичерпного характеру;

- експертиза документів, що характеризується як “вид криміналістичної експертизи, об’єктами дослідження якої є головним чином документи – речові докази, а також матеріали і технічні засоби, що використовувались для виготовлення документів або внесення до них змін [106, с. 335]. Однак у цьому визначенні, на нашу думку, надається суто вузьке визначення поняття “експертиза документів”, виключно в межах криміналістичного розуміння, тим самим не охоплюється питання правової експертизи юридичних документів;

- експертиза наукова і науково-технічна – дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня відповідних об’єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для ухвалення компетентного рішення щодо таких об’єктів [109, с. 336-337]. Зазначене визначення базується на положеннях Закону України “Про наукову та науково-технічну експертизу” [54].

Можливо також відзначити, що в сучасних юридичних енциклопедичних джерелах, що мають вузько профільний характер вивчення інституту законотворчої діяльності, надається вивчення таких понять як:

- “експертиза, що являє собою вивчення, перевірку, аналітичне дослідження, кількісну чи якісну оцінку висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності;

- експертиза проекту закону, що визначається як науково-практичний, системний, всебічний узагальнений аналіз проекту закону, метою якої є забезпечення якості й обґрунтованості проекту закону, своєчасності його прийняття, виявлення можливих позитивних і негативних наслідків його дії;

- експертиза правова проекту закону, що характеризується як об’єктивне і повне дослідження поданого на розгляд експертів законопроекту відповідно до предмета експертизи, виходячи із загальносуспільних та загальнодержавних інтересів, засад побудови правової системи; відповідності конституційному обов’язку держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини;

- експертиза наукова правова проекту закону, що являє собою вид експертизи, завданням якої є:

а) визначення ступеня відповідності правових приписів об'єктивним та суб'єктивним закономірностям, які притаманні суспільним відносинам, що становлять предмет регулювання даного проекту;

б) врахування попередньої та поточної практики нормативного регулювання даної або аналогічної сфери суспільних відносин в Україні та закордоном;

в) максимальне залучення та використання в експертному дослідженні наявної наукової інформації, статичних та інших даних, докладне обґрунтування положень, що наводяться;

г) прогностична оцінка можливих наслідків реалізації положень проекту, ступеня та характеру їх можливого впливу на соціально-економічні відносини, що становлять предмет правового регулювання;

д) проведення в разі необхідності спеціальних досліджень з найбільш складних питань, або відносно яких відсутня відповідна науково підтверджена інформація” [55, с. 94-98].

Вказані визначення доводять той факт, що в літературі на фоні підвищення рівня вузько профільних досліджень такі поняття як “експертиза проекту закону”, “експертиза правова проекту закону”, “експертиза наукова правова проекту закону” набувають, з однієї сторони, характер самостійного предмету дослідження, а з іншої сторони, являють собою елемент категоріального апарату інституту законотворчої діяльності.

Як відзначається в літературі слово “експертиза” має французьке походження (“expertise”), що перекладається на українську мову як “досвідчений, випробуваний”, змістом якого є процес (діяльність) по вивченню, перевірці, аналітичному дослідженню відповідним спеціалістом того чи іншого питання, явища, процесу, предмету тощо, що потребує відповідних фахових знань [30, с. 333], з метою правильного вирішення відповідного питання [178]. Окрім того, поняття “експертиза” визначається в тлумачних енциклопедичних джерелах як:

- “розгляд, дослідження будь-якої справи з метою зробити правильний висновок, надати правильну оцінку відповідному явищу” [23, с. 257];

- “розгляд будь-якого питання експертами з метою винесення висновку” [158].

Окрім того, доцільно зазначити, що ряд енциклопедичних юридичних джерел також вміщують в собі визначення деяких понять, що мають суміжне значення порівняно із поняттям “правова експертиза юридичних документів, а саме:

1) “експертиза законопроектів”, що визначається як “специфічне дослідження, що проводиться з метою оцінювання перспектив дії закону, відповідності законопроекту Конституції, його співіснування із діючим законодавством, якості проекту нормативно-правового акту” [35, с. 90];

2) “експертиза наукова та науково-технічна”, що являє собою дослідження, перевірку, аналіз та оцінку науково-технічного рівня відповідних об’єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для ухвалення компетентних рішень щодо таких об’єктів [22, с. 231];

3) “експертиза судова” що характеризується як дослідження, котре проводиться за постановою уповноваженого суб’єкта, коли ті результати, що мають значення для кримінальної чи цивільної справи можуть бути встановлені на основі спеціальних знань особи, що має відповідний досвід в науці, техніці, мистецтві, шляхом проведення ним необхідних досліджень [180, с. 1210];

4) “експерт”, що являє собою особу, котра має спеціальні знання в тій або іншій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, що залучається органами слідства, суду або іншими органами для проведення експертизи та підготовки висновку з питань, котрі потребують застосування спеціальних знань [142, с. 1092]; особа, що володіє спеціальними знаннями й залучається в установленому порядку для проведення експертизи [133, с. 181];

5) “висновок експерта”, що визначається як обґрунтований висновок особи, що має певні спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, який впливає з проведених досліджень фактичних даних, наданих у розпорядження цього спеціаліста слідчим, судом, іншими особами та органами, і який у встановленій законодавством формі є процесуальним джерелом доказів [133, с. 98; 181, с. 794].

Резюмуючи підходи до розуміння поняття експертна діяльність, варто відзначити однозначність у поглядах вчених щодо розуміння змісту експертної діяльності, проте неоднозначність у поглядах щодо об’єкту правової експертизи. На думку вчених, правова експертиза може проводитися відносно проектів нормативно-

правових актів або відносно чинних юридичних документів, або проводиться експертиза правової дійсності в тій або іншій сфері, або відносно стану ефективності правового регулювання тощо. Кожен із зазначених підходів, на нашу думку, є обґрунтованим та справедливим, проте, враховуючи такі досить різновекторні погляди вчених щодо зазначеної проблематики, вважаємо за доцільне взяти за основу ідею про те, що правова експертиза націлена на оцінювання юридичних документів, як матеріальних носіїв інформаційних даних [181, с. 276-278]. Таке розуміння юридичних документів надає змогу дослідити правову експертизу як багатоаспектне явище, яке, в свою чергу, надає змогу досліджувати інформаційні дані, що мають документальну форму вираження. Серед них можуть бути і чинні юридичні документи, і їх проекти, і стан ефективності реалізації правових норм у відповідній сфері, і потреби суспільства у зміні правового регулювання тощо.

Відповідно до зазначеного узагальненого підходу щодо розуміння об'єкту правової експертизи, ми беремо його за основу для подальшого дослідження правової експертизи як багатоаспектного складного явища.

Продовжуючи вивчення питань поняття та ознак правової експертизи юридичної експертизи, необхідно з'ясувати і ті погляди вчених, що обґрунтовані у монографічних та навчальних літературних джерелах. Так, інститут правової експертизи розглядається як:

- засіб удосконалення правотворчої роботи в контексті явища правоутворення [152, с. 164-184];
- засіб вироблення доказової бази щодо правильності або неправильності тих або інших положень (тверджень) [173, с. 65];
- технологічний етап правотворчого процесу [125, с. 16];
- механізм контролю, з однієї сторони, інструмент, що перешкоджає прийняттю некоректних, некомпетентних рішень, з іншої сторони [57, с. 9];
- функція апарату представницького органу, змістом якої є використання юридичних знань в роботі з проектами юридичних документів з метою недопущення суперечностей його положень [21, с. 7];

- певна послідовність дій по перевірки відповідності документів, як у цілому, так і окремих частин чинному законодавству, а також цілям, які переслідувалися під час їх створення [177].

Враховуючи зазначені підходи до розуміння сутності та поняття правової експертизи, на нашу думку, можливо резюмувати, що сутністю правової експертизи є саме прояв активної поведінки уповноважених суб'єктів (експертів) щодо оцінювання якісного рівня юридичних документів, досконалості правотворчості та актуальності у прийнятті юридичного документу за різноманітними параметрами (відповідність Конституції та законодавству, повнота викладення, відсутність колізійних норм тощо).

В літературних джерелах досить рідко зустрічається обґрунтоване визначення поняття “правова експертиза”, проте ряд робіт все ж таки обґрунтовують авторські підходи до розуміння цього поняття, наполягаючи на тому, що правова експертиза являє собою “проведення спеціалістом (групою спеціалістів або спеціальним закладом) дослідження конкретного предмету із використанням професійних знань у відповідній галузі, що завершується оформленням висновку, котрий вміщує в собі результати такого дослідження та відповіді на поставлені питання [139, с. 6].

Р. К. Надеєв в своїх дослідженнях також приходять до висновку про необхідність вироблення самостійного визначення поняття “правова експертиза” та пропонує своє власне розуміння цього поняття як “спеціального дослідження, що проводиться для оцінки відповідності законопроекту Конституції, його сумісності із діючим законодавством та міжнародними договорами, що належними чином ратифіковані, та встановлення рівня якості законопроекту з точки зору застосування правил законодавчої техніки [110, с. 73].

На підставі встановлених та проаналізованих поглядів вчених на питання сутності та визначення поняття “правова експертиза” можливо узагальнити думку про те, що:

- сутність правової експертизи пов'язується, з однієї сторони, із її соціальним та юридичним характером, а, з іншої сторони, її здійснення визначається розумовою діяльністю людини щодо проведення наукового дослідження відповідного кола питань відносно певного об'єкта правової експертизи, тим самим сутність правової експертизи визначатиметься її гносеологічним змістом;

- природа правової експертизи має подвійний зміст, що обумовлено, з однієї сторони, потребою в удосконаленні якості юридичних документів, а, з іншої сторони, зумовлено посиленням впливу різноманітних соціальних факторів, в тому числі і суб'єктивного характеру, на якість як правотворчості, так і самих юридичних документів;

- поняття правової експертизи юридичних документів як правило пов'язано із тими характерними рисами, щодо її притаманні, а тому в літературі вченими закладаю в основу визначення поняття правової експертизи юридичних документів ту або іншу її рису;

- поняття “правова експертиза юридичних документів” має епізодичний характер свого аналізу та визначення в літературі, не завжди має однозначне визначення та може характеризуватися через інші юридичні поняття, а саме: наукова експертиза, наукова правова експертиза, експертиза документів тощо.

Вважаємо, що принциповим питанням для розуміння феноменологічних засад правової експертизи є з'ясування поняття “правова експертиза юридичних документів”, з метою однозначності розуміння цього явища. З огляду на характеристику сутнісних засад правової експертизи у вказаних вище джерелах, на нашу думку, правова експертиза юридичних документів являє собою самостійний етап правотворчого процесу, змістом якого є оцінювання уповноваженими суб'єктами проекту юридичного документу щодо ймовірності ефективного впливу його правових норм на суспільні відносини та досягнення відповідного соціального правового ефекту у випадку його прийняття.

Таким чином, можливо підсумувати думку про те, що інститут правової експертизи є самостійним явищем, що націлений на забезпечення і гарантування якості того або іншого юридичного документу. Відповідно, підвищення рівня “наукової уваги” до проблематики теоретичних, методологічних та практичних засад правової експертизи безпосередньо сприятиме вдосконаленню як самої правової експертизи, так і підвищенню якості юридичних документів.

Продовжуючи вивчення інституту правової експертизи в контексті її самостійності та категоріальності, на нашу думку, правова експертиза насамперед, наділена власними самостійними ознаками, що відрізняють її від інших юридичних понять та явищ. У літературних джерелах вченими постійно робиться спроба

охарактеризувати правову експертизу з позиції тієї або іншої ознаки чи групи ознак. Так, на думку О. В. Селезневої, правова експертиза характеризується такими ознаками як:

- «являє собою спеціальне дослідження законопроекту;
- метою є оцінка відповідності нормативно-правового документа (або його проекту), що досліджується, відповідним критеріям» [144].

В свою чергу М. О. Васильєв, надаючи характеристику поняттю “правова експертиза” спирається на систему її самостійних ознак, а саме визначає правову експертизу як явище, змістом якого є використання юридичних знань; застосовується на всіх стадіях нормотворчого процесу; є функцією апарату представницького органу [21, с. 6-7].

Вітчизняний вчений О. Ф. Скаун не надає самостійного визначення поняттю “правова експертиза”, проте характеризує такий інститут як “експертиза готового проекту”, визначаючи його як “самостійний елемент процесу нормопроєктування, що здійснюється зацікавленими суб’єктами для вироблення пропозицій та зауважень, що враховуються для остаточної обробки та редагування документу» [147, с. 476].

Подібною є думка і Т. О. Дідича, котрий характеризує правову експертизу як “складну юридичну категорію, що обумовлена сутністю даного явища та його функціональним призначенням. Специфічність та колорит правової експертизи визначають її ознаки, що є формою зовнішнього прояву її змісту. На думку вченого, правова експертиза характеризується такими ознаками як:

- є предметною діяльністю, що націлена на надання компетентного, змістовного, всебічного висновку про зміст, суть і значення проекту нормативно-правового акту;
- це діяльність, що має власну мету, змістом якої є визначення рівня відповідності проекту нормативно-правового акту діючому законодавству, правилам юридичної техніки тощо;
- здійснюється спеціально уповноваженими суб’єктами, які мають необхідний обсяг знань в сфері юриспруденції та правил юридичної техніки;
- процес проведення правової експертизи нормативно-правового акту є нормативно закріпленим та регламентованим;

- правова експертиза проектів нормативно-правових актів за власним змістом передбачає глибоку аналітичну діяльність суб'єктів правової експертизи щодо усвідомлення та вироблення експертної інформації про всі правові аспекти розробки проекту юридичного документу;
- незалежність, змістом якої є створення всіх необхідних умов проведення правової експертизи з метою уникнення будь-якого впливу обставин, що мають суб'єктивний характер, на склад експертної групи;
- компетентність, що характеризує правову експертизу як діяльність спеціальних суб'єктів по наданню аналітичних експертних висновків, які наділені необхідним обсягом повноважень та нормативно визначеним статусом офіційних висновків;
- науковість, змістом якої є забезпеченість процедури проведення правової експертизи проекту нормативно-правового акту науковими висновками та кадровим науковим потенціалом” [39, с. 178-179].

В свою чергу М. В. Ралдугін базує своє визначення поняття “правової експертизи» на “його сутності”, що обумовлене наступними ознаками: «проводиться спеціалістом (групою спеціалістів або спеціальним закладом); здійснюється шляхом використання професійних знань у відповідній галузі; завершується оформленням висновку, котрий вміщує в собі результати такого дослідження та відповіді на поставлені питання» [139, с. 6]. Г. М. Добров характеризує експертизу з позиції послідовності її здійснення, закладаючи в її основу таку ознаку експертизи як процедурність. Вченим визначається така послідовність експертних дій:

- по-перше, виявити найбільш перспективні напрямки розвитку об'єкту;
- по-друге, оцінити його побічні технологічні, економічні, соціальні та інші ефекти;
- по-третє, вибрати та запропонувати у висновку один із альтернативних варіантів рішення [41, с. 43].

В літературних джерелах також можливо виокремити ті або інші ознаки правової експерти, що лягли в основу того або іншого визначення. На обґрунтування цього можливо привести наступні приклади. Так, до ознак правової експерти вченими відносяться:

а) здійснюється шляхом дослідження фактичних даних; проводиться уповноваженим спеціалістом; результатом є відповідний обґрунтований висновок [105, с. 51];

б) являє собою специфічне дослідження; проводиться з метою:

- оцінювання перспектив дії закону;
- відповідності законопроекту Конституції;
- його співіснування із діючим законодавством;
- перевірки якості проекту нормативно-правового акту” [35, с. 90];

в) є формою прояву діяльності уповноважених державних органів та фахівців-експертів; націлена на визначення відповідності проекту вимогам нормотворчої техніки та сумісності із діючим законодавством [118, с. 105];

г) здійснюється у формі дослідження, перевірки, аналізу та оцінки відповідності об’єкту встановленим критеріям; змістом є підготовка обґрунтованих висновків; здійснюється з метою ухвалення компетентних рішень щодо об’єкту експертизи [22, с. 231];

д) пов’язана із використанням великого запасу різнобічних знань, життєвого досвіду, серйозних спостережень за явищами суспільного буття; націлена на вироблення об’єктивної, обґрунтованої оцінки; визначає шляхи нормативного врегулювання суспільних відносин [38, с. 97].

В якості альтернативної думки, що висловлюється в юридичній літературі, можливо звернути увагу на погляди науковців, що аналізують сутність правової експертизи через її результат, що надає змогу:

а) отримати експертні відповіді щодо відповідності юридичного документу соціально-економічним та політичним умовам розвитку суспільства та держави;

б) з’ясувати перспективи правового регулювання відповідних суспільних відносин правовими засобами;

в) визначення найбільш оптимальні методи правового регулювання цих відносин;

г) встановити стан узгодженості положень проекту юридичного документу з іншими нормативно-правовими актами;

д) визначити місце юридичного документу в системі правових актів;

є) встановити рівень відповідності положень проекту правового акту засадам правової держави, а також відповідність змісту та форми проекту юридичного акту правилам та прийомам юридичної техніки [89, с. 18; 91, с. 69-72; 116, с. 53].

Повністю погоджуючись із висловленими поглядами науковців щодо сутності правової експертизи, на нашу думку, все ж таки поза увагою вчених залишилось питання виокремлення самостійних ознак правової експертизи юридичних документів та визначення їх змісту. Необхідність системного підходу до виокремлення самостійних ознак правової експертизи юридичних документів пояснюється самостійністю та складністю вказаної категорії, а також її значенням в системі правотворчості.

З огляду на проаналізовані нами погляди вчених щодо визначення поняття “правова експертиза” та виокремлення її ознак, вважаємо, що ознаками правової експертизи є ті характерні особливості правової експертизи, що визначають її індивідуальність та відокремлюють її від інших юридичних явищ та категорій. Специфіка ознак правової експертизи полягає в тому, що правова експертиза, насамперед, є різновидом взагалі експертної діяльності, з однієї сторони, а з іншої сторони є різновидом юридичної діяльності, що націлена на надання експертного висновку, який має значення для правотворчого процесу. Окрім того, правова експертиза юридичних документів має самостійне значення, що обумовлено наявністю самостійних ознак.

Таким чином, на нашу думку, досліджуючи специфіку ознак правової експертизи юридичних документів, доцільно провести не лише виокремлення та аналіз самих ознак правової експертизи юридичних документів, але і здійснити розподіл цих ознак на основні та додаткові, що відобразатиме індивідуальність правової експертизи, з однієї сторони, як самостійної категорії, а з іншої сторони, як частини більш широких інституцій.

Серед основних ознак правової експертизи юридичних документів, на нашу думку, можливо виокремити наступні:

- 1) є специфічною формою діяльності, що полягає в аналітичній роботі по оцінювані якісних характеристик об’єкту щодо їх відповідності чітко визначеним критеріям;

2) здійснюється уповноваженими суб'єктами, котрі мають необхідні знання та досвід, а також наділені відповідним правовим статусом;

3) має власний специфічний об'єкт експертування, що являє собою проект юридичного документу, націлений на здійснення правового впливу на суспільні відносини;

4) має науковообґрунтований характер, оскільки, з однієї сторони, є самостійним засобом забезпечення науковості правотворчого процесу, а з іншої сторони, базується на наукових принципах, правилах та методиках з метою досягнення максимального рівня об'єктивності результатів експертизи;

5) здійснюється у формі дослідження, перевірки, аналізу та оцінки наданого на експертизу об'єкта, з метою надання зауважень на проект юридичного документу та рекомендацій щодо його вдосконалення;

6) є результативною діяльністю, оскільки результатом є науково обґрунтований експертний висновок, що має відповідний правовий статус та націлений на вдосконалення якості юридичного документу;

7) має системний характер, оскільки має власну видову різноманітність (основна, контрольна, повторна, допоміжна тощо експертизи);

8) має методологічний характер, змістом якого є заснованість експертизи на системі правил, форм та методик здійснення, що мають науковообґрунтований характер та націленість на вдосконалення практики її здійснення;

9) має процесуальний характер, оскільки здійснюється в певній послідовності відповідно до стадій правової експертизи;

10) має правовий характер, оскільки базується на системі правових норм, що визначають статус суб'єктів правової експертизи, процесуальний характер її здійснення, принципи правової експертизи, статус експертного висновку тощо.

Отже, основні ознаки правової експертизи юридичних документів визначають самостійність цієї категорії, а також відображають її феноменологічні особливості, а саме: результативність, процесуальність, системність, науковообґрунтованість явища, а також її методологічний та правовий характер.

Як вже було зазначено, самостійність правової експертизи юридичних документів визначається наявністю і додаткових ознак, що обумовлене правовою експертизою

як частиною більш ширших інституцій. Так, серед додаткових ознак правової експертизи можливо виокремити наступні:

- є різновидом експертної діяльності, змістом якої є проведення дослідження, перевірки, аналізу та оцінювання рівня досконалості відповідних об'єктів експертизи, а також підготовка обґрунтованих висновків з метою прийняття найбільш зваженого та об'єктивно зумовленого рішення;
- здійснюється за допомогою розумових здібностей людини шляхом мислення та побудови відповідних логічних висновків;
- відповідає законам логічного мислення;
- має соціальний характер, оскільки здійснюється уповноваженими фахівцями як суб'єктами соціуму відносно соціальних об'єктів, предметів та явищ;
- має прикладний характер, оскільки здійснюється на практиці шляхом використання системи прийомів та засобів і підпорядковується відповідним правилам.

Таким чином, додаткові ознаки правової експертизи юридичних документів мають загальний характер, оскільки притаманні будь-якій експертній діяльності та визначають її сутнісні характеристики, та пов'язані із її соціальним та прикладним характером, що здійснюється через розумову діяльність суб'єктів з метою надання відповідного висновку.

Категорія “сутність” будь-якого явища в літературних джерелах має неоднозначне розуміння, оскільки її пов'язують із: поняттями “якості” чи “змісту” [18, с. 183], що обумовлене особливостями мисленнєвої діяльності людини [182, с. 29-30]. Вважаємо, що сутність правової експертизи найбільш правомірно буде розкрито через узагальнення специфіки її ознак, що характеризують особливості внутрішніх зв'язків між елементами правової експертизи юридичних документів. З огляду на надане вище розуміння ознак правової експертизи юридичних документів та розкриття їх змісту, можливо узагальнити сутність правової експертизи, що визначатиметься специфікою її ознак та внутрішньої будови.

Досліджуючи погляди вчених щодо змісту та специфіки інституту правової експертизи юридичних документів, варто зазначити про те, що єдиного погляди щодо її сутності не існує, а наведені погляди вчених мають епізодичний характер.

На їх думку сутність правової експертизи юридичних документів можливо визначити як:

- а) засіб наукового забезпечення правотворчої діяльності [83, с. 16];
- б) інститут гарантування наукової обґрунтованості правотворчості [33, с. 34; 42, с. 168];
- в) засіб встановлення позитивних та негативних аспектів щодо перспектив прийняття юридичного документу [155, с. 169];
- г) засіб встановлення рівня правового впливу положень юридичного документу на відповідну сферу суспільних відносин [91, с. 69-72];
- д) стадія підготовчого процесу юридичного документу [40, с. 91-92; 32, с. 202];
- е) самостійний інститут, що націлений на перевірку відповідності юридичного документу правилам правотворчості [118, с. 105].

На нашу думку, сутність правової експертизи юридичних документів пов'язана із тим, що правова експертиза:

- по-перше, є соціальним правовим інститутом;
- по-друге, має стадійний процесуальний характер здійснення;
- по-третє, здійснюється уповноваженими суб'єктами шляхом аналітичної розумової діяльності;
- по-четверте, має прикладний характер, що проявляється в практичній сфері діяльності людини;
- по-п'яте, визначається станом розвитку правової системи держави, досконалістю правотворчого процесу та його кадровим, правовим та організаційним забезпеченням.

1.3. Принципи та функціональне призначення правової експертизи

Правова експертиза юридичних документів поряд із іншими характерними рисами, насамперед, визначається рисами офіційності, процесуальності та наукової обґрунтованості, що передбачає активну розумову діяльність уповноважених суб'єктів щодо дослідження факторів правотворчості, вивчення проекту юридичного документу та вироблення експертного висновку, націленого на вдосконалення змісту та структури самого юридичного документу. У попередніх

підрозділах дисертації ми звертали увагу на те, що здійснення правової експертизи має чітко визначений, організований характер та підпорядковується певним правилам, котрі визначають порядок її проведення, висувають вимоги до роботи суб'єктів правової експертизи, змісту експертного висновку тощо.

Інститут правової експертизи має як правовий, так і загальний соціальний характер, оскільки організація та здійснення експертної діяльності визначається самими суб'єктами соціуму, а результат експертизи має соціальнозначимий характер, тому що націлений на вироблення досконалого за формою і змістом юридичного документу, що в подальшому впливатиме на життєдіяльність окремих суб'єктів соціуму або всього суспільства. Вказане підтверджує думку про те, що інститут правової експертизи перебуває під впливом різноманітних факторів (політичних, економічних, соціальних, культурних, національних тощо), що зумовлено специфікою розвитку суспільства, держави та законодавчої бази на тому або іншому етапах свого розвитку.

Зазначені фактори здійснюють свій вплив на практику проведення правової експертизи, визначаючи її характер та наслідки, проте створюють загрозу вироблення експертного висновку, котрий буде мати досить великий ступінь суб'єктивності та упередженості, що потенційно може негативно позначитись на якості самого юридичного документу, який розробляється.

В юридичній літературі неодноразово піднімалися питання щодо забезпечення якості та незалежності правової експертизи, оскільки від її результатів багато в чому залежить майбутня доля самого юридичного документу. Так, доцільно зазначити про те, що між якісними параметрами юридичних документів та правилами (принципами) підготовки проектів юридичних документів, в юридичній літературі постійно підкреслюється певний взаємозв'язок. Вченими наголошується на тому, що підготовка проекту юридичного документу має носити всебічний комплексний характер та бути підпорядкована системі правил. Дотримання вказаних правил пов'язується вченими із так званим спеціалізованим контролем, що проводиться спеціально створеною комісією, котра надає відповідний висновок загальнообов'язкового характеру [123, с. 62-65].

Окрім того, продовжуючи вказану думку, іншими науковцями наголошується на тому, що необхідно в процесі підготовки юридичного документу в межах

наукового забезпечення правотворчості здійснювати відповідний правовий експертний контроль, що надасть змогу гарантувати якість самих юридичних документів. При чому здійснювати цей експертний контроль повинні відповідні фахівці, що мають необхідні спеціальні знання [5, с. 55-62; 113, с. 20; 156, с. 297].

На думку М. О. Васильєва необхідно виокремлювати:

- а) систему принципів вимог, що визначатимуть порядок проведення правової експертизи;
- б) систему критеріїв якості нормативно-правових актів.

Вченим також обґрунтовано наголошується на тому, що “при експертному розгляді проектів нормативно-правових актів необхідно дотримуватись ряд вимог, а саме:

- забезпечити погодженість між актами, що вносяться в систему нормативно-правових актів, та актами, що продовжують діяти;
- щодо кожного окремого проекту нормативно-правового акту необхідно:
  - а) приймати політично зважені рішення на основі врахування інтересів всіх зацікавлених осіб (демократичність актів);
  - б) приймати акти необхідно ті, в результаті реалізації котрих позитивних результатів буде більше, ніж негативних наслідків та витрат (прийнятність актів);
  - в) обирати ті варіанти актів та їх норм, для котрих очікувана користь є максимальною, а очікувані витрати та втрати є мінімальними (перевага акту) [21, с. 13].

Обґрунтовуючи розширене розуміння контролю за якістю юридичних документів, ряд вчених звертають увагу на те, що необхідно вдосконалити систему так званого громадського контролю за якістю правотворчої роботи та якістю самих юридичних документів. Саме цей контроль включає в себе обговорення самих проектів юридичних документів, дослідження громадської думки, на підставі чого необхідно і виробити єдині пропозиції, котрі мають бути враховані при доопрацюванні юридичного документу [78, с. 81-82; 96, с. 11].

В якості альтернативної думки можливо вказати на погляди ряду науковців, що характеризують інститут правової експертизи:

- як умову підвищення рівня якості проектів юридичних документів шляхом вироблення рекомендаційних матеріалів та організаційних засад її проведення [134, с. 145-151];

- як форму наукового забезпечення правотворчої діяльності [91, с. 69-72; 94, с. 129].

В свою чергу Т. О. Дідич визначає “інститут експертизи проектів нормативно-правових актів як складне юридичне явище” та обґрунтовує думку про те, що “чим вищий рівень експертизованості проекту нормативно-правового акту, тим якіснішим та досконалішим буде сам проект при поданні його до правотворчого органу” [39, с. 173].

Окрім вихідних положень та правил, котрі визначають порядок проведення правових експертиз юридичних документів, варто звернути увагу на проблематику функціонального призначення правової експертизи, що надасть змогу з’ясувати її місце в системі юридичної діяльності та значення для забезпечення рівня якості юридичних документів.

Отже, наголошуючи на відсутності в юридичній літературі однастайності у поглядах щодо поняття, змісту та значення принципів і функцій правової експертизи юридичних документів, в даному підрозділі дисертації доцільно:

- 1) проаналізувати підходи до розуміння правил та принципів в цілому, а також правил і принципів правової експертизи юридичних документів, зокрема;
- 2) встановити поняття, зміст та значення принципів правової експертизи юридичних документів;
- 3) виокремити та розкрити зміст окремих різновидів принципів правової експертизи юридичних документів;
- 4) надати визначення поняттю функцій правової експертизи юридичних документів та виокремити їх різновиди;
- 5) з’ясувати роль окремих різновидів функцій правової експертизи та проаналізувати їх зміст.

В науковій літературі, котра присвячена проблематиці експертології, вченими справедливо підкреслюється той факт, що однією з основних труднощів здійснення експертної діяльності є відсутність чітко визначених та закріплених принципів експертизи, що складають її методологічну основу [145, с. 126]. Із цим варто погодитись, оскільки саме принципи будь-якої діяльності, в тому числі і експертної, становлять її основу та визначають характер і результативність її здійснення.

Можливо підтримати і думку Г. І. Дутки, котра відзначає той факт, що “на якості законодавчих актів негативно позначаються:

- по-перше, всі ті кризові ситуації, що відбуваються в Україні (глибока економічна криза, політична нестабільність, протистояння різноманітних політичних сил, проблеми становлення ринкової економіки тощо);

- по-друге, відсутність єдиних вихідних засад та критеріїв законотворення, що визначатимуть порядок та зміст законотворчого процесу” [44, с. 13-15].

В продовження цієї думки, С. П. Погребняк обґрунтовано зазначає про те, що “... перед нами постає завдання щодо визначення переліку вимог, яким мають відповідати нормативно-правові акти та порядок їх прийняття в умовах режиму верховенства права” [129, с. 42]. Варто погодитись із цією точкою зору, оскільки наявність вихідних засад та критеріїв правотворчої діяльності, в тому числі і правової експертизи юридичних документів надасть змогу:

- забезпечити організованість та послідовність здійснення правової експертизи юридичних документів;

- встановити вимоги до суб'єктів правової експертизи, процесу її здійснення, якісні характеристики юридичного документу;

- здійснювати контроль за своєчасністю та послідовністю проведення правової експертизи, а також за об'єктивністю та повнотою наданого експертного висновку.

Справедливим буде твердження про те, що якість та результативність правової експертизи як засобу аналізу та оцінювання проекту юридичного документу, залежить від системи вихідних положень, на яких вона заснована, а саме на системі принципів. В літературі принципи будь-якого явища чи процесу визначаються як сукупність загальних ідей, які характеризують сутність того або іншого явища та його призначення у суспільстві. Насамперед, принципи:

- відображають закономірності того чи іншого явища та являють собою найбільш загальні норми, що поширюються на всіх суб'єктів [10, с. 71; 46, с. 174];

- являють собою відправні ідеї буття, які відображають найважливіші підвалини і закономірності, є сутністю і утворюють риси того або іншого явища, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю” [79, с. 118].

В літературних джерелах виокремлюються ряд принципів, котрим повинна відповідати будь-яка експертиза, в тому числі і правова. Серед таких принципів вченими пропонуються наступні:

- “системність експертизи, змістом якої є те, що експертиза здійснюється за умови чіткого обґрунтування завдань та цілей експертизи; виражається в тому, що є елементом загального процесу обґрунтування та прийняття рішень; експертиза повинна реалізовуватись за допомогою системи технологічних елементів отримання експертного висновку;

- наявність зворотнього зв'язку в експертизі, що забезпечує співставність оцінок різноманітних експертів з одного того ж питання із об'єктивним станом справ;

- регулярність експертизи та правонаступність в її проведенні, змістом якої є систематичний облік результатів експертиз; вдосконалення методичного, організаційного та інформаційного забезпечення експертизи; накопичення та аналіз рішень, що прийняті на основі експертизи; вибіркова перевірка якості експертиз;

- гласність експертизи, що передбачає обов'язкову публікацію списків експертів, членів експертних комісій та рад, документів, що регламентують проведення експертиз; умов конкурсів та правил подання документів на експертизу; переліку експертиз, що проводяться; результатів та матеріалів експертиз;

- незалежність експертів від інших суб'єктів експертизи, що досягається на підставі відповідного правового забезпечення, наявності правил відбору та відводу експертів із складу експертних рад, формування механізмів, що нейтралізують фактори, котрі здатні односторонньо вплинути на думку експертів;

- незалежність процедури підготовки експертного висновку від процедури його замовлення та застосування результатів замовником;

- недопущення конфлікту інтересів у суб'єктів експертизи, що передбачає відсутність у експертів будь-яких особистих інтересів щодо об'єкту експертизи або її замовників; недопущення збігу в одній особі замовника експертизи та експерта;

- персоніфікація експертів, що встановлює ряд вимог до статусу експертів щодо його досвіду роботи, рівня та профілю роботи тощо;

- однократність експертизи, змістом якої є необхідність встановлення виключного переліку випадків проведення повторної експертизи (наприклад, за

рішенням суду, неоднозначності або невизначенності результатів первинної експертизи тощо);

- конфіденційність експертизи, що не допускає розголошення відомостей щодо особи експерта, котрому належить та або інша оцінка, особистих даних експертів тощо;

- демократичність експертизи, що визначає необхідність постійного оновлення персонального складу експертів, наявність конкурсного відбору експертів тощо;

- відповідальність суб'єктів експертизи за власні висновки, протиправне використання конфіденційної інформації, відповідальність замовника експертизи, якщо результати експертизи не будуть враховані" [145, с. 126-128].

В свою чергу В. І. Захарова на прикладі громадської експертизи виокремлює ряд принципів, на яких вона повинна базуватися, серед котрих вчена обгрунтовує наступні: націленість на вирішення проблеми, що має суспільний характер; рівноправність у відносинах між суб'єктами експертизи; інформаційність експертизи, що базується на інформаційному матеріалі та результатом якої є інформаційний висновок [57, с. 11].

Аналізуючи вимоги, котрі висуваються до експертизи законопроектів, вченими виокремлюється ряд вихідних положень, що мають характер загальнообов'язкових та висуваються до суб'єктів експертної діяльності. Серед таких вимог виділяють наступні:

- 1) законність, змістом якої є дотримання Конституції та діючого законодавства, що безпосередньо є свідченням обгрунтованості висновків експертів;

- 2) професійності експертів, що пов'язана із самостійністю експертів у висловленні своєї позиції з питань, які йому поставлені, оскільки у своїх висновках експерт спирається на власні спеціальні знання в сфері юриспруденції або у будь-якій іншій сфері знань, несе особисту відповідальність за повноту проведеного дослідження або аналізу законопроекту, достовірність та обгрунтованість висновків за результатами експертизи;

- 3) незалежність експертів від інших суб'єктів експертизи при викладенні своєї позиції у відповідності з їх спеціальними, професійними знаннями в межах питань, що поставлені експерту [139, с. 27-28].

Так само на прикладі правової експертизи законопроектів російськими вченими-правознавцями відзначається необхідність дотримання системи вимог, що висуваються до самих проектів законодавчих актів та мають характер принципів. Визначається, що закон повинен:

а) “бути націленим на задоволення потреб суспільства, оскільки закон є юридичною формою реалізації інтересів, прав, свобод та обов’язків людини в суспільстві та державі;

б) бути правовим, що передбачає:

- відповідність закону системі суспільних відносин, що склалися в нас сьогодні в суспільстві, загальній логіці соціального розвитку;
- його здатність відображати об’єктивні сторони та принципи права (гуманізм, справедливість, рівність, нормативність, системність тощо);
- його непротиворічність загально визнаним міжнародно-правовим нормам, що забезпечують природні права людини;
- легітимність закону, що виражає інтереси особистості й народу або більшої його частини та виданий уповноваженими органами в порядку, що встановлений законом;

в) позитивно впливати на хід суспільного розвитку, використовуватися та виконуватися громадянами, застосовуватись посадовими особами та органами держави, тобто бути нормативним актом прямої дії, достатньо уніфікованим, наділеним гарантуючим механізмом.

Дотримання перерахованих вимог є гарантією того, що інтелектуальні зусилля, котрі націлені на створення нового закону, мають відповідний результат” [121, с. 6-7].

Варто зазначити і про те, що в окремих наукових джерелах аналізуються окремі принципи правової експертизи та розкривається їх прикладний зміст. На думку Ю. В. Сидельникова насамперед в процесі здійснення експертного дослідження необхідно дотримуватися принципу професійності її суб’єктів, практична реалізація якого пов’язана із відповідним підбором фахівців, встановленням їх повноважень, відповідальності за надання завідомо неправдивих та необ’єктивних висновків тощо. Це визначає положення про те, що експерт, котрий приймав участь в розробці проекту юридичного акту або має певну особисту зацікавленість щодо його

прийняття або відхилення не має право брати участь в проведенні експертизи [145, с. 126].

В свою чергу Г. М. Зарубинський та С. Я. Френкель наголошують на тому, що принципи експертизи торкаються самих експертів, до яких, насамперед, відноситься вимога про те, що до проведення експертизи законопроекту не повинні залучатися особи, котрі мають родинні зв'язки із особами, що володіють правом законодавчої ініціативи. Такі обставини є підставами для відводу експерта, що є умовою її об'єктивності [56, с. 306].

В роботах ряду вчених принципи правової експертизи юридичних документів мають епізодичний характер дослідження, оскільки вивчаються окремі принципи правової експертизи в контексті вдосконалення правотворчості взагалі. Стверджується, що “принцип наукової обґрунтованості самого проекту нормативно-правового акту є результатом наукової обґрунтованості всього процесу правотворчості та наукової правової експертизи. Це надає змогу створити умови для побудови юридично грамотного, коректного з точки зору сучасних вимог юридичної техніки, юридичного документу, котрий був би “життєздатним”, тобто відповідав би суспільним потребам правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин та містив би норми, котрі забезпечували б механізм його реалізації” [71, с. 64]. До складу засобів, що націлені на забезпечення принципу наукової обґрунтованості законопроектів, дослідники в галузі конституційного права виділяють розвиток інституту наукової правової експертизи проектів законів [138, с. 68]

На прикладі проведення правової наукової експертизи законопроектів А. С. Піголкін, Т. М. Рахманіна та О. І. Абрамова виділяють наступні принципи та надають їх методологічну характеристику, а саме:

- “дотримання законності, що характеризує норми Конституції, спеціального законодавства в галузі експертизи законопроектів, а також положення регламентів правотворчих органів в якості правових орієнтирів в роботі експертів;
- професійність осіб, що здійснюють експертизу проекту, змістом якої є залучення в якості експертів фахівців, котрі мають не лише широку ерудицію, але і безпосередні знання в тій або іншій галузі в залежності від змісту проекту, що і

забезпечує професійну оцінку його змісту, вирішення тієї або іншої конкретної проблеми;

- незалежність експертів в межах наданих їм повноважень, що визначає відсутність підпорядкування експерта або експертної установи розробнику законопроекту, а також непопущення до проведення експертизи осіб, що здійснювали розробку самого проекту;

- самостійність експертів в прийнятті конкретних рішень та висновків, що пов'язано із базуванням висновків експерта на власному професійному досвіді та фахових знаннях, за що експерт несе персональну відповідальність;

- відповідальність експертів за повноту аналізу законопроекту та обґрунтованість висновків за результатами експертизи” [125, с. 17-18].

На нашу думку, дотримання принципів правової експертизи, що складатимуть один із основних аспектів методологічних засад розвитку законодавства, виконують важливу роль щодо забезпечення системності всього законодавства. На вказаному наголошують і провідні вітчизняні вчені [169, с. 3; 108, с. 230; 117, с. 120].

Значення принципів правової експертизи юридичних документів та актуальність їх наукового дослідження обумовлюється наступними чинниками:

- специфікою факторів правотворчості, що потребують об'єктивного їх оцінювання та протидії впливу суб'єктивних інтересів на зміст проектів юридичних документів;

- принципи правової експертизи юридичних документів покликані гарантувати певну послідовність та системність у роботі суб'єктів правової експертизи, а саме: забезпечити аналіз суспільних відносин, дослідження факторів правотворчості та вироблення об'єктивного експертного висновку.

На нашу думку, принципами правової експертизи юридичних документів є система ідей, теоретичних положень та правил, котрі визначають умови, порядок та характер експертування проектів юридичних документів.

Таким чином, узагальнюючи результати аналізу підходів щодо характеристики принципів правової експертизи, на нашу думку, можливо зупинитися на наступних аспектах:

- 1) принципи правової експертизи мають загально соціальний правовий характер, що націлені на організацію та оптимізацію проведення експертного

дослідження проектів юридичних документів з метою забезпечення повноти, комплексності, послідовності та об'єктивності експертного дослідження;

2) принципи правової експертизи в юридичній літературі мають багатоаспектний різновекторний характер розуміння та пов'язуються із їх визначенням як системи правил, ідей, вихідних положень, що:

- визначають характер діяльності суб'єктів правової експертизи;
- закріплюють вимоги до процесу проведення експертного дослідження проектів юридичних документів;
- визначають зміст повноважень суб'єктів правової експертизи;
- забезпечують об'єктивність експертного дослідження шляхом адекватної протидії впливові факторів правотворчості на суб'єктів правової експертизи;
- гарантують результативність експертної діяльності відповідно до потреб правотворчої діяльності;

3) принципи правової експертизи юридичних документів мають подвійну сутнісну природу, що обумовлена, з однієї сторони, тим, що принципи правової експертизи є елементом принципів будь-якої експертної діяльності, а з іншої сторони, принципи правової експертизи мають власну автентичність та визначають предметний профільний характер експертної діяльності щодо дослідження проекту юридичного документу;

4) принципи експертної діяльності та принципи правової експертизи юридичних документів співвідносяться між собою як загальне та особливе, що обумовлено сферою та предметом експертного дослідження;

5) принципи правової експертизи юридичних документів мають міждисциплінарний характер дослідження та становлять предмет дослідження:

- експертології, що вивчає експертну діяльність взагалі та правову експертизу, зокрема, в тому числі і в контексті принципів її здійснення;
- юриспруденції, що досліджує правову експертизу юридичних документів як самостійний етап правотворчого процесу, в тому числі і в контексті принципів її здійснення;

6) принципи правової експертизи юридичних документів мають складний характер, що надає можливість узагальнити принципи шляхом виокремлення їх

різновидів. На нашу думку, в основу виокремлення різновидів принципів правової експертизи необхідно закласти критерій оптимальності та конструктивності експертного дослідження, що безпосередньо визначають роль правової експертизи в процесі правотворчості та надають змогу сформувавши систему вихідних положень. Серед принципів правової експертизи юридичних документів можливо виокремити:

а) загальні принципи, що притаманні як правовій експертизі юридичних документів, так і іншим видам експертної діяльності:

- законності, що характеризує інститут правової експертизи юридичних документів як діяльність, що здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства;

- об'єктивності, змістом якого є мінімізація впливу суб'єктивних факторів на процес та результат експертної діяльності з метою унеможливлення надання необґрунтованого хибного експертного висновку, що відповідає суб'єктивним потребам та інтересам;

- незалежності експертів, що гарантує недопущення будь-якого тиску на експертів в процесі проведення експертизи, з метою недопущення прийняття завідомо неправдивого заангажованого експертного висновку;

- повноти (комплексності) експертизи, що передбачає всебічний характер дослідження об'єкту експертизи та надання комплексного цілісного експертного висновку, що надає відповіді на всі поставлені питання;

- гласності, що визначає експертну діяльність як таку, що здійснюється публічно, а висновки підлягають загальному оприлюдненню. Проте, принцип гласності повинен бути поєднаний із принципом незалежності експертів, що гарантує конфіденційність відомостей про експертів, можливість висловлення окремої думки, конфіденційність експертного вивчення об'єкту експертизи тощо;

- наукової обґрунтованості, що передбачає здійснення правової експертизи, базуючись на результатах наукових юридичних досліджень, що забезпечують методологічне забезпечення проведення експертних досліджень юридичних документів;

- обґрунтованості висновків, змістом якого є побудова експертних висновків на тих результатах експертного дослідження, котрі обумовлені законами

логіки, пояснюються правилами правотворчості, юридичної техніки тощо, про що зазначається у самому експертному висновку;

б) спеціальні, що притаманні виключно правовій експертизі юридичних документів, до яких відносяться:

- принцип правової доцільності, що передбачає експертне вивчення юридичного документу в контексті його витребуваності зі сторони всього суспільства або його частини та своєчасності прийняття;

- принцип протидії колізійності, нечіткості та незрозумілості правових положень;

- принцип юридико-технічної досконалості юридичного документу.

З огляду на отримані результати дослідження принципів правової експертизи юридичних документів, вважаємо, що принципи правової експертизи забезпечують оптимальність та конструктивність проведення експертного дослідження, проте вони не розкривають її роль та призначення у суспільстві. З метою комплексного дослідження інституту правової експертизи в межах вивчення феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів доцільно окремо звернути увагу на питання її функціонального призначення.

Питання функціонального призначення правової експертизи в літературних джерелах отримало епізодичне дослідження, що пов'язано із нечіткістю розуміння феноменологічних засад правової експертизи взагалі.

Як правило, функціональне призначення правової експертизи юридичних документів розкривається через питання “ролі та місця правової експертизи в забезпеченні ефективності та якості підготовки законодавчих актів, що безпосередньо визначається рівнем законотворчих помилок, з якими пов'язують недосконалість законів. Саме виявлення законотворчих помилок є одним із основних завдань правової експертизи” [138, с. 77].

Вченими також підкреслюється, що практика сучасної законотворчості та особливо її результатів свідчить про те, що порушення правил законодавчої техніки, офіційної мови та формальної логіки при підготовці та прийнятті закону створює загрозу виникнення законотворчих помилок, в результаті яких виникають прогалини та протиріччя. Такий закон створює неузгодженість у правовому

регулюванні, що вимагає адекватного реагування на стадії проведення правової експертизи [110, с. 27].

Досліджуючи функціональне призначення правової експертизи юридичних документів, доцільно звернути окрему увагу на проблематику значення правової експертизи, що матиме узагальнюючий характер щодо змісту цінності правової експертизи. В наукових літературних джерелах склалися досить різновекторні підходи щодо значення правової експертизи юридичних документів. Так, значення правової експертизи юридичних документів вчені визначають, розуміючи його в якості засобу наукового забезпечення правотворчої діяльності [83, с. 16].

Іншими науковцями значення правової експертизи визначається через її здатність бути засобом гарантування наукової обґрунтованості правотворчості [33, с. 34].

В свою чергу Е. В. Талапіна в якості призначення правової експертизи, різновидом якої є експертиза антикорупційна, визначає її здатність протидіяти системі соціальних факторів, що визначають деструктивні передумови розвитку суспільства [153, с. 53]. Продовжуючи зазначену думку, білоруський вчений М. І. Барановський виокремлює систему завдань правової експертизи проектів нормативно-правових актів, відносячи до їх складу наступні:

- виявлення правових норм та факторів, що порушують нормальний стан розвитку суспільних відносин;
- прогнозування та оцінка можливих негативних змін при введенні в дію правового акта;
- підготовка об'єктивного, науково обґрунтованого висновку, включаючи пропозиції щодо доопрацювання правового акта [12, с. 68-69].

Іншим білоруським вченим С. С. Задиран узагальнено функціональне призначення правової експертизи як засобу "...здійснення попереджаючого впливу на деструктивні фактори, що негативно впливають на якість правового акту..." [50, с. 66].

Окрім того, в якості значення правової експертизи юридичних документів в літературі визначають її як засіб встановлення позитивних та негативних аспектів щодо перспектив прийняття юридичного документу [155, с. 169] або як засіб

встановлення рівня правового впливу положень юридичного документу на відповідну сферу суспільних відносин [91, с. 69-72].

Неодноразово в юридичній літературі функціональне призначення правової експертизи юридичних документів аналізується з позиції її цілі, змістом якої є:

- аналіз юридичного документу шляхом дослідження його тексту на предмет його відповідності правилам юридичної техніки; виявлення питань, котрі можуть виникнути на практиці у зв'язку із прийняттям акту, що готується; проведення комплексної оцінки проекту юридичного документу на підставі отриманої вищевказаної інформації [125, с. 17];

- визначення відповідності законопроекту положенням Конституції, чинним актам законодавства [107, с. 61];

- формулювання обґрунтованого висновку про відповідність законопроекту положенням соціально-економічної політики, цілям та завданням розвитку і функціонування громадянського суспільства; оцінка законопроекту на предмет його відповідності конституційним нормам, законним інтересам громадян та надання висновку про доцільність та допустимість їх реалізації; виявлення положень та статей законопроекту, що можуть призвести до негативних наслідків, оцінка можливих масштабів цих наслідків; внесення пропозицій щодо можливих вирішень проблем вдосконалення законопроекту. В свою чергу самою ціллю експертизи є встановлення відповідності між діяльністю органів державної влади та соціальними інтересами громадян, а також формування пропозицій щодо досягнення цієї відповідності [57, с. 10];

- встановлення реальної націленості законопроекту, очікуваних наслідків прийняття документу, можливості виникнення негативних результатів через введення в дію правового акту; аналіз потенційної ефективності дії правового акту у випадку його прийняття; встановлення відповідності змісту і форми документу правилам законодавчої техніки [4, с. 9-10].

Варто зазначити, що в літературі вченими також і на прикладі експертної діяльності взагалі, вченими виокремлюються її загальні функції, а саме:

- а) надання рекомендацій щодо оптимальних варіантів рішень щодо об'єкту експертизи, об'єктивну повну інформацію відносно властивостей об'єкту експертизи з точки зору цілі, поставленої перед експертом;

б) прийняття науково обґрунтованого експертного рішення [125, с. 123].

Отже, відзначаючи відсутність в літературних джерелах єдиного розуміння поняття та різновидів функцій правової експертизи юридичних документів, вважаємо за доцільне встановити поняття функцій правової експертизи юридичних документів та розглянути їх різновиди.

Закладаючи в основу визначення поняття функцій правової експертизи ті положення вчених, що були обґрунтовані на сторінках літературних джерел, вважаємо, що під поняттям функцій правової експертизи доцільно розуміти ті основні напрямки діяльності суб'єктів правової експертизи щодо аналізу юридичного документу та надання обґрунтованого експертного висновку. Специфіка функцій правової експертизи юридичних документів має двоаспектну природу, оскільки вони походять:

- з однієї сторони, від системи функцій експертизи;
- з іншої сторони, від системи функцій правотворчості.

Таким чином, можливо підсумувати думку про те, що функціональне призначення правової експертизи юридичних документів визначає її цінність, значення та є елементом функціонального призначення як правотворчості так і експертної діяльності. Вказане підтверджує той факт, інститут правової експертизи юридичних документів є комплексним явищем та поєднує в собі функції правотворчості так і експертної діяльності, проте власних самостійних функцій не має, оскільки є елементом більш широких категорій.

Отже, встановивши загальні особливості феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів, на нашу думку, ці результати стануть основою для вивчення методологічних та практичних засад правової експертизи.

Висновки до Розділу 1.

1. Актуальність наукового вивчення правової експертизи, насамперед пов'язується з недоліками як в якості існуючих юридичних документів так і в процедурі правотворчості, що надає можливість виокремити їх в межах наступних площин:

1) відсутність єдиних концептуальних наукових підходів щодо розуміння феноменологічних, методологічних та практичних засад правової експертизи юридичних документів;

2) міждисциплінарний характер наукового дослідження правової експертизи, що надає можливість говорити про те, що правова експертиза є:

- різновидом юридичного процесу або стадії правотворчості, що обумовлює її вивчення в межах юридичної науки;

- різновидом соціальної експертизи, що визначає її як об'єкт дослідження іншими суспільними науками (соціології, політології, економіки тощо);

- самостійним предметом наукового дослідження в межах науки експертології;

3) підвищення темпів правотворчості, що обумовлює:

- з однієї сторони, адекватне збільшення об'ємів правових експертиз пропорційно до збільшення кількості юридичних документів;

- з іншої сторони, розгалуження правової експертизи як на окремі різновиди (кримінологічна, лінгвістична, мовленнєва тощо), так і на окремі форми (первинна, повторна, контрольна) тощо;

4) відсутність науково обґрунтованих та практично усталених традицій проведення правових експертиз юридичних документів, що пов'язано із досить коротким терміном розбудови правової системи незалежної України, стрімким розвитком правотворчої діяльності, відсутністю наукової, кадрової та методичної бази правової експертизи;

5) відсутність національних наукових правових досліджень проблематики правової експертизи юридичних документів як основи досконалості системи правових актів;

б) дефіцит правового і кадрового забезпечення правової експертизи, що гальмує впровадження її у практику правотворчості, особливо на регіональному та локальному рівнях.

2. Правова експертиза має тривалу історію свого практичного становлення, природою якої є потреба суспільства та держави у забезпеченні якості як самого процесу правотворчості, так і самих юридичних документів. На нашу думку, принциповий характер правової експертизи обумовлений:

- необхідністю забезпечення якості нормативно-правових актів;
- об'єктивним ризиком допущення помилок в процесі підготовки проектів юридичних документів;
- потребою у протидії хаотичному розвитку системи юридичних документів, що підвищує ризик прогалин правового впливу на суспільні відносини.

3. Отже, можливо наголосити на тому, що саме з моменту проголошення незалежності України, що потребувало формування національної законодавчої бази, практика здійснення правової експертизи проектів юридичних документів отримує загальне поширення, змістом якого є:

- її впровадження в практику розробки як загальнодержавних юридичних документів, так і відомчих, місцевих та локальних;
- проведення правової експертизи юридичних документів на будь-якій стадії підготовки проекту юридичного документу, його внесення до правотворчого органу, обговорення та прийняття;
- поширення практики проведення правової експертизи діючих юридичних документів щодо їх відповідності іншим документам, місця в системі законодавства, узгодженості між його внутрішніми положеннями, відповідності стану та потребам розвитку суспільних відносин;
- підвищення рівня правового забезпечення інституту правової експертизи юридичних документів, що надало змогу за допомогою правових норм закріпити правовий статус експертизи, порядок її проведення, правовий статус суб'єктів експертної діяльності, підготовлених експертних висновків тощо;
- введення системи правових експертиз юридичних документів, що виявляється у запровадженні в практику їх проведення різноманітних різновидів правових експертиз (основних, додаткових, індивідуальних, колективних, контрольних, додаткових тощо);
- створення спеціальних установ, предметом діяльності котрих є здійснення правових експертиз юридичних документів, що надає змогу проводити як основні, так і додаткові й контрольні експертизи, декілька експертиз тощо;

- забезпечення фахової підготовки осіб як на рівні відповідної підготовки у вищих навчальних закладах, так і в межах підвищення кваліфікації юристів, що здійснюють правову експертизу юридичних документів.

4. Сутністю правової експертизи є прояв активної поведінки уповноважених суб'єктів (експертів) щодо оцінювання якісного рівня юридичних документів, досконалості правотворчості та актуальності у прийнятті юридичного документу за різноманітними параметрами (відповідність Конституції та законодавству, повнота викладення, відсутність колізійних норм тощо).

5. Правова експертиза юридичних документів являє собою самостійний етап правотворчого процесу, змістом якого є оцінювання уповноваженими суб'єктами проекту юридичного документу щодо ймовірності ефективного впливу його правових норм на суспільні відносини та досягнення відповідного соціального правового ефекту у випадку його прийняття.

6. Серед основних ознак правової експертизи юридичних документів, на нашу думку, можливо виокремити наступні:

- є специфічною формою діяльності, що полягає в аналітичній роботі по оцінювані якісних характеристик об'єкту щодо їх відповідності чітко визначеним критеріям;

- здійснюється уповноваженими суб'єктами, котрі мають необхідні знання та досвід, а також наділені відповідним правовим статусом;

- має власний специфічний об'єкт експертування, що являє собою проект юридичного документу, націлений на здійснення правового впливу на суспільні відносини;

- має науково обґрунтований характер, оскільки, з однієї сторони, є самостійним засобом забезпечення науковості правотворчого процесу, а з іншої сторони, базується на наукових принципах, правилах та методиках з метою досягнення максимального рівня об'єктивності результатів експертизи;

- здійснюється у формі дослідження, перевірки, аналізу та оцінки наданого на експертизу об'єкта, з метою надання зауважень на проект юридичного документу та рекомендацій щодо його вдосконалення;

- є результативною діяльністю, оскільки результатом є науково обґрунтований експертний висновок, що має відповідний правовий статус та націлений на вдосконалення якості юридичного документу;
- має системний характер, оскільки має власну видову різноманітність (основна, контрольна, повторна, допоміжна тощо експертизи);
- має методологічний характер, змістом якого є заснованість експертизи на системі правил, форм та методик здійснення, що мають науково обґрунтований характер та націленість на вдосконалення практики її здійснення;
- має процесуальний характер, оскільки здійснюється в певній послідовності відповідно до стадій правової експертизи;
- має правовий характер, оскільки базується на системі правових норм, що визначають статус суб'єктів правової експертизи, процесуальний характер її здійснення, принципи правової експертизи, статус експертного висновку тощо.

7. Серед додаткових ознак правової експертизи можливо виокремити наступні:

- є різновидом експертної діяльності, змістом якої є проведення дослідження, перевірки, аналізу та оцінювання рівня досконалості відповідних об'єктів експертизи, а також підготовка обґрунтованих висновків з метою прийняття найбільш зваженого та об'єктивно зумовленого рішення;
- здійснюється за допомогою розумових здібностей людини шляхом мислення та побудови відповідних логічних висновків;
- відповідає законам логічного мислення;
- має соціальний характер, оскільки здійснюється уповноваженими фахівцями як суб'єктами соціуму відносно соціальних об'єктів, предметів та явищ;
- має прикладний характер, оскільки здійснюється на практиці шляхом використання системи прийомів та засобів і підпорядковується відповідним правилам.

8. На нашу думку, принципами правової експертизи юридичних документів є система ідей, теоретичних положень та правил, котрі визначають умови, порядок та характер правового експертування проектів юридичних документів.

9. Під поняттям функцій правової експертизи доцільно розуміти ті основні напрямки діяльності суб'єктів правової експертизи щодо аналізу юридичного документу та надання обґрунтованого експертного висновку. Специфіка функцій правової

експертизи юридичних документів має двоаспектну природу, оскільки вони походять:

- з однієї сторони, від системи функцій експертизи;
- з іншої сторони, від системи функцій правотворчості.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

2.1. Об'єкт правової експертизи: поняття, сутність та зміст

Правова експертиза юридичних документів являє собою складне юридичне явище, що потребує наукового дослідження:

- з однієї сторони, як явища, що має феноменологічні засади;
- з іншої сторони, як явища, що має методологічні основи здійснення.

Засновуючись на результатах дослідження феноменологічних засад правової експертизи юридичних документів, що було проведено у першому розділі дисертації, можливо зазначити про те, що зроблені висновки про поняття, природу та сутність правової експертизи юридичних документів, а також про принципи та функціональне призначення правової експертизи, надають змогу перейти до вивчення методологічних основ правової експертизи юридичних документів, що пов'язується із вивченням:

а) проблематики сутності та змісту об'єкту правової експертизи юридичних документів;

б) специфіки правового статусу суб'єктів правової експертизи юридичних документів, а також фахових вимог, які до них висуваються;

в) особливостей процесуального порядку здійснення правової експертизи юридичних документів.

В літературних джерелах методологічні основи будь-якого соціального явища чи процесу, в тому числі і правової експертизи юридичних документів, визначаються специфікою природи самого явища чи процесу, а також особливою роллю суб'єктів у даному явищі чи процесі. Методологічні основи в цілому та методологічні основи експертних досліджень, зокрема вченими визначаються як «сукупність філософський, соціологічних, правових та інших принципів та правил організації та побудови експертного дослідження проектів нормативно-правових актів, забезпечуючи виявлення у них положень, котрі несуть ті або інші позитивні чи негативні наслідки в результаті їх реалізації» [12, с. 69]. Таким чином, на нашу думку, можливо зробити висновок про те, що методологічні основи правової експертизи юридичних документів визначатимуться специфікою суспільних

відносин щодо здійснення відповідного фахового експертного дослідження документу, в результаті чого будуть визначені загальні закономірності:

- а) об'єкту експертування;
- б) суб'єкту здійснення правової експертизи;
- в) змісту експертного дослідження, що має процесуальний процедурний характер проведення.

Специфікою зазначених методологічних основ правової експертизи юридичних документів є те, що здійснення правової експертизи визначається свідомою поведінкою уповноважених суб'єктів, що має організований цілеспрямований характер, підпорядкований певним правилам проведення. Тому вивчення методологічних основ правової експертизи юридичних документів в межах другого розділу дисертаційного дослідження визначатиметься:

- з однієї сторони, необхідністю вивчення об'єкту, суб'єкту та стадій правової експертизи юридичних документів як самостійних елементів відносин щодо здійснення правової експертизи;

- з іншої сторони, необхідністю встановлення загальних закономірностей сутності та змісту об'єкту, суб'єкту та стадій правової експертизи юридичних документів в контексті методологічних засад організації правової експертизи як цілісного єдиного явища.

Проблематика методологічних основ правової експертизи юридичних документів отримує важливе місце в системі наукових юридичних досліджень, що визначається її засадничими положеннями щодо визначення сутності правової експертизи юридичних документів та її змісту. Вченими визначається думка про те, що методологічне значення правової експертизи юридичних документів визначається тим, що:

- «в процесі експертизи відбувається встановлення оцінки щодо відповідності юридичного документу реальній потребі правового регулювання визначених в ньому відносин, визначення права якого саме суб'єкту правових відносин в результаті прийняття правового акту реалізуються найкращим чином, а чий інтереси нівелюються, які саме нормативно-правові акти того ж суб'єкту правотворчості потребують коригування» [144; 45, с. 160; 74, с. 45; 15, с. 164];

- проведення правової експертизи засновується на системі вимог, які висуваються до юридичного документу (закону), котрі є тими засадничими критеріями виміру якості документу [121, с. 6];

- в результаті проведення правової експертизи «підготовлений законопроект є об'єктом наукового аналізу та оцінки з точки зору його змісту та форми, іншими словами документ проходить відповідальне випробування «на зрілість», що засновується на системі принципових положень, котрі визначають правила та прийоми проведення експертного дослідження» [125, с. 17];

- експертна оцінка юридичного документу є результатом аналізу стану та прогнозування наслідків відповідного впливу його положень, що базується на системі вимог та принципів, які висуваються до діяльності суб'єктів експертної діяльності [145, с. 122].

Наведені підходи до характеристики експертного дослідження юридичних документів свідчать про те, що правова експертиза як соціальне явище, змістом якого є розумова діяльність уповноваженого суб'єкта, має власну методологічну основу, що виявляється в системі загальних закономірностей об'єкту правової експертизи, суб'єкту експертної діяльності та процесу її проведення. Однак варто зазначити про те, що на сьогодні вченими:

1) по-перше, не вироблено єдиних підходів до характеристики методологічних засад правової експертизи юридичної документів, що пояснюється багатоаспектністю інституту правової експертизи та відсутністю єдиного підходу до наукового дослідження проблематики правової експертизи юридичних документів;

2) по-друге, існуючі наукові дослідження методологічних основ правової експертизи юридичних документів мають епізодичний характер та здійснюються в межах вивчення питань експертології в цілому, проблематики інституту юридичного документу, фахової підготовки суб'єктів експертної діяльності, юридичного процесу тощо.

Таким чином теоретичну джерельну базу наукового дослідження в межах цього розділу дисертації становитимуть дисертаційні, монографічні, енциклопедичні та навчальні літературні джерела, що присвячені питанням експертології, теоретико-правовим засадам правового акту, юридичного процесу, суб'єктам правової

діяльності, а також нормативно-правові акти, що регламентують порядок проведення експертного дослідження юридичних документів.

Центральне місце в системі методологічних основ правової експертизи юридичних документів займає питання об'єкту правової експертизи, що визначає предметність та цілеспрямованість експертного дослідження. Комплексне вивчення специфіки об'єкту правової експертизи надасть змогу зробити ті висновки, що складуть основу для дослідження питань суб'єктів правової експертизи, процесуальних засад її здійснення, а також подальшого вивчення практичних засад здійснення правової експертизи юридичних документів.

З огляду на зазначене, серед завдань, що ставляться нами для вивчення теоретико-правових аспектів об'єкту правової експертизи, є наступні:

1) на підставі аналізу поглядів правознавців щодо об'єкту та предмету правової експертизи юридичних документів, які обґрунтовані в літературних джерелах, провести їх узагальнення та встановити закономірності розуміння об'єкту правової експертизи юридичних документів;

2) встановити загальні сутнісні засади об'єкту правової експертизи юридичних документів та встановити їх особливості;

3) обґрунтувати власне розуміння поняття об'єкту правової експертизи юридичних документів та встановити зміст його характерних ознак;

4) з'ясувати зміст об'єкту правової експертизи та його місце в системі методологічних засад правової експертизи юридичних документів.

Враховуючи попередні результати дослідження поняття та сутності правової експертизи юридичних документів, їх визначення ґрунтуються на розумінні правової експертизи як інституту, змістом якого є діяльність уповноважених суб'єктів щодо аналізу, вивчення, дослідження певного кола питань відносно одного явища – проекту юридичного документу. Саме цілеспрямованість правової експертизи та її результативний характер обумовлюють активну форму поведінки суб'єктів щодо вивчення тих або інших питань відносно проекту юридичного документу. Таким чином можливо вважати, що правова експертиза є предметною діяльністю, яка здійснюється навколо (відносно) певного предмету, явища або процесу, що буде становити категорію «об'єкт правової експертизи».

Іншим аргументом на користь необхідності наукового дослідження об'єкту правової експертизи юридичних документів є положення про те, що така ознака правової експертизи як предметність має основний характер, оскільки визначає певний предмет або явище відносно якого виникає та проводиться діяльність суб'єкта по вивченню тих питань, які торкаються проекту юридичного документу. Тому, досліджуючи об'єкт правової експертизи юридичних документів, ми спробуємо надати відповідь на таке питання як зміст предметності правової експертизи юридичних документів, що визначатиме її значення та місце в системі юридичної діяльності.

В юридичних літературних джерелах зазначене питання має неоднозначний характер розуміння, що, на нашу думку, зумовлено:

- складністю та багатоаспектністю правової експертизи юридичних документів;
- відсутністю єдиних концептуальних підходів щодо процедури здійснення правової експертизи юридичних документів;
- високим рівнем суб'єктивізму в процесі проведення правової експертизи, що значно підвищує ризик суб'єктивного розуміння кола питань, котрі необхідно встановити в процесі проведення правової експертизи юридичних документів;
- індивідуальним характером кожного проекту юридичного документу, що подається для проведення його правової експертизи.

В якості об'єкту правової експертизи в літературних джерелах вченими визначається те коло питань, що ставляться перед експертами, на котрі необхідно надати відповідь в процесі проведення правової експертизи юридичного документу. Так, суб'єктами, котрими проводиться правова експертиза юридичних документів здійснюється вивчення всіх необхідних даних, інформаційного матеріалу в межах наступних питань:

- а) «відповідність проекту юридичного документу Конституції та чинному законодавству;
- б) актуальність зміни правового регулювання та прийняття проекту юридичного документу, що поданий для проведення правової експертизи;
- в) альтернативність варіантів правового регулювання, що можуть бути застосовані для регулювання цього ж кола суспільних відносин;

г) дієвість, тобто наявність ефективного механізму реалізації положень проекту юридичного документу;

д) співвідношення обсягу нормативного акту та обсягу проблеми регулювання, що повинне бути збалансованим та зваженим;

е) витрати і доходи або очікувана користь, що повинні відповідати принципу співвідносності та оптимальності;

ж) оптимальність санкцій, що мають застосовуватись у разі порушення нормативно-правового акта;

і) відповідність положень проекту юридичного документу положенням міжнародних договорів та законодавству Європейського Союзу;

к) правильність внутрішнього оформлення нормативно-правового акта, що відповідає вимогам юридичної техніки» [47, с. 75-78].

В свою чергу І. І. Ашмарін та Б. Г. Юдін характеризуючи об'єкт експертної діяльності взагалі, зазначають про те, що його розуміння має подвійну природу. Це надає змогу розглядати в якості об'єкту експертизи, в тому числі і правової експертизи:

- з однієї сторони, наукові, науково-технічні, соціальні новації, що потенційно несуть певні зміни у розвиток (функціонування) того, на що націлений вплив цих новацій (вузьке розуміння);

- з іншої сторони, відповідну динаміку змін, що пов'язана із впровадженням цих новацій, що забезпечить вивчення закономірностей зміни якісних і кількісних чинників (широке розуміння) [7, с. 78].

Продовжуючи характеристику об'єкта експертизи, вченими справедливо зауважується про те, що в процесі проведення експертної діяльності, окремим питанням, що підлягає експертуванню, необхідно поставити питання систематичності експертної діяльності. Це надасть змогу встановлювати закономірності результатів експертизи, тим самим забезпечивши об'єктивність експертного висновку [7, с. 79].

Узагальнюючи зазначені погляди вчених, трансформуючи їх на інститут правової експертизи юридичних документів, вважаємо, що в якості сутності об'єкту правової експертизи юридичних документів є:

а) з однієї сторони, система новацій правового регулювання, що мають альтернативний характер до існуючого режиму правового регулювання та потенційний зміст, оскільки націлений на вдосконалення та коригування правового регулювання відповідного кола суспільних відносин;

б) з іншої сторони, система загальних закономірностей розвитку суспільних відносин та правового регулювання у відповідній сфері суспільних відносин, що потребує адекватної оцінки як рівня розвитку суспільних відносин, так і рівня досконалості юридичного документу, що відображається у експертному висновку, який націлений на забезпечення моделювання максимального балансу рівня розвитку суспільних відносин та рівня їх оптимального правового регулювання, важелі якого закріплені у проекті юридичного документу.

В контексті дослідження експертної діяльності в цілому, вченими обґрунтовуються думки про те, що об'єктами експертизи можуть виступати:

- 1) «носії інформації про факти або події» [77, с. 17];
- 2) «найбільш актуальні проблеми для суспільства, що підпадають під аналіз та оцінювання зі сторони суб'єктів експертної діяльності» [114];
- 3) «матеріальний носій інформації, джерело інформації та механізм передачі інформації від джерела до носія» [6, с. 89];
- 4) «система питань, що ставляться перед експертом, відповідь на які надається експертом шляхом використанням ним спеціальних знань» [178];
- 5) «фактичні данні, обставини, що встановлюються на основі спеціальних знань» [170, с. 3, 7];
- 6) «процес надання потенційним інформаційним ресурсам значення експертної оцінки, що може бути використана для вдосконалення предмету або явища» [32, с. 56];
- 7) «певний предмет, що надається експерту на дослідження» [3, с. 87].

В юридичній літературі теоретико-правової тематики також відсутня однастайність щодо розуміння сутності об'єкту правової експертизи юридичних документів. Вченими обґрунтовується думка про те, що в якості об'єкту правової експертизи доцільно визначити систему критеріїв, яким повинен відповідати правовий акт. На прикладі законодавчого акту до таких критеріїв відносять:

а) «по-перше, закон повинен бути націлений на задоволення потреб конкретної людини, хоча його текстуальний зміст не завжди персоніфікований. Закон повинен завжди бути юридичною формою реалізації інтересів, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в суспільстві та державі;

б) по-друге, закон повинен бути правовим, тобто відповідати системі суспільних відносин, що фактично склалися у суспільстві; відображати об'єктивні сторони та принципи права; відповідати загальноновизнаним міжнародно-правовим нормам, що забезпечують природні права людини; виражати інтереси особистості та народу або його більшої частини;

в) по-третє, закон повинен діяти та позитивно впливати на хід суспільного розвитку» [121, с. 6].

Аналогічної думки притримується і Ю. І. Бірченко, виокремлюючи в якості об'єкту правової експертизи «систему критеріїв оцінки якості нормативно-правових актів». Вчений вважає, що такими критеріями є наступні:

1) «дотримання методології прийняття закону як будь-якого іншого нормативно-правового акту;

2) забезпечення принципу верховенства закону шляхом створення справедливих та юридично-грамотних правових актів;

3) нормативно-правові акти повинні бути націлені на реалізацію положень Конституції, вирішення найважливіших проблем, що стоять перед суспільством;

4) забезпеченість повної відповідності між змістом закону та процесом реалізації його положень;

5) норми національного законодавства повинні відповідати загальноновизнаним принципам та нормам міжнародного права, демократичній міжнародній практиці;

б) положення правових актів повинні відповідати загальному напряму проваджуваних реформ, а також меті економічного, соціального розвитку, забезпечувати цілісність і чітку структуру законодавства, мобільність і універсальність його галузей» [16, с. 13].

Найбільш комплексно до питання об'єкту правової експертизи підійшов М. О. Васильєв, котрий в результаті проведеного наукового дослідження надав змогу як визначити сам об'єкт правової експертизи, так і сформулював його елементи. На думку вченого, в ході проведення правової експертизи об'єктом правої

експертизи буде все те, з приводу чого експертам необхідно отримати інформаційний матеріал, а саме:

1) «для оцінки формально-юридичних підстав прийняття акту необхідно:

- перевірити наявність посилань на даний акт у законодавстві, що регулює дані відносини;

- проаналізувати відповідність діючих актів, котрі регламентують дану сферу суспільних відносин, чинному законодавству;

2) з метою надання допомоги в оцінюванні потреб фактичної ситуації щодо зміни нормативного регулювання необхідно:

- отримати та узагальнити інформацію про поширеність проблеми правового регулювання (про коло осіб, що причетні до наслідків проблеми правового регулювання, про її масштабність та наслідки);

- проаналізувати «глибину» проблеми правового регулювання: оцінити її вплив на основні права і свободи громадян;

- спрогнозувати розвиток ситуації без впливу органів правотворчості;

- провести аналіз факторів проблемної ситуації, в тому числі встановити роль існуючого нормативного регулювання у зародженні проблеми;

3) для підтримки оцінки можливостей потенційного нормативного регулювання:

- перевірити відповідність проекту сфері нормативного регулювання;

- перевірити проект документу на відповідність компетенції суб'єкта правотворчості щодо його прийняття;

4) для оцінки якості проекту юридичного документа:

- проаналізувати узгодженість документа із чинним законодавством, виявити всі наявні протиріччя, нестыковки та прогалини у нормативному регулюванні, котрі виникнуть у випадку прийняття проекту у даному вигляді;

- встановити всі можливі негативні наслідки введення у дію даного акта;

- проаналізувати потенційну ефективність всіх елементів правового регулювання [21, с. 27-28].

На підставі згрупованих аспектів об'єкту правової експертизи правових актів, вченим запропоновано структурування об'єкта на наступні його елементи та визначено специфіку взаємозв'язку між ними. До складу елементів об'єкту правової

експертизи вченим віднесено: цільова ситуація, очікувані наслідки дії акта; фактична ситуація та її розвиток (як проблема), очікувана зміна поведінки суб'єктів; фактори ситуації, запропонований варіант нормативного регулювання, існуюче нормативне регулювання, проект нормативно-правового акту [21, с. 29].

На думку інших науковців, до експертної оцінки юридичного документу, що може бути закладена в основу для визначення об'єкта експертного дослідження, відноситься подвійне завдання:

- «оцінювання взаємозв'язку документа із іншими правовими актами, що задіяні у правовому механізмі;
- визначення рівня відповідності положень проекту документа із рівнем економічного, політичного, управлінського та інших аспектів розвитку суспільства [125, с. 21].

На противагу зазначеній думці, іншими науковцями вважається, що правова експертиза юридичних документів має бути проведена відносно:

а) «...внутрішньої узгодженості нормативних приписів правового акту, яка передбачає відсутність колізій між нормами законодавчих актів. Неузгодженість та суперечність особливо законодавчих актів сприяють зростанню кількості та значенню підзаконних актів, що ослаблює регулюючу роль закону і в підсумку вносить нестабільність до суспільних відносин, уповільнюючи прогресивний розвиток» [111, с. 12];

б) «... дотримання норм правотворчого процесу, що забезпечить послідовність та досконалість змісту самого документа» [93, с. 35];

в) «компетенції правотворця, а саме :

- які суспільні відносини можуть піддаватися впливу зі сторони правотворця?;

- якими є принципові можливості, а відповідно і межі впливу правотворця на суспільні відносини?» [44, с. 15];

г) «правильності вибору об'єкту регулювання, а також оптимальності вибору предмету, форми та методів правового регулювання. Інакше неминучі помилки» [115, с. 160];

д) «відповідності проекту правового акту його концепції, а саме наступним положенням, що були закріплені в науковій концепції документа:

- відповідність загальним цілям його прийняття;
- стан актуальності прийняття акта;
- визначення співвідношення позитивних та негативних наслідків прийняття проекту правового акта;
- визначення обґрунтованості місця акту, що він може зайняти в ієрархії нормативно-правових актів;
- забезпечення механізму реалізації положень акту;
- визначення рівня співвідношення між положеннями проекту правового акту та положеннями чинного законодавства [70, с. 29-34].

е) «відповідності волі правотворця змістовому навантаженню проекту юридичного документу, тобто шляхом тлумачення норм проекту документу необхідно встановити, що прагнув закласти в нормі правотворець» [95, с. 48];

ж) «відповідності проекту юридичного документу вимогам зрозумілості, доступності, прозорості та формальної логіки [52, с. 48]; вимогам ясності та доступності тексту документу, передбачуваності наслідків поведінки суб'єктів» [137, с. 48].

з) «відповідності проектів правових актів чинному національному та європейському законодавству» [84, с. 123], а також встановити перспективи реалізації положень проекту правового акту [84, с. 124].

Вченими, які досліджують окремі різновиди експертної діяльності, що проводяться відносно проекту юридичного документу, також обґрунтовані власні авторські висновки щодо об'єкту експертного дослідження. На думку Т. В. Губаєвої та Д. І. Шакірової, що досліджують проблематику лінгвістичної експертизи правових актів обґрунтовується думка про те, що об'єктом лінгвістичної експертизи правових актів є «той об'єм інформаційного масиву, що перевіряється й оцінюється, змістом якого є засоби мовного вираження основних нормативних понять, структура і граматична правильність термінологічних словосполучень, доцільність нормативних дефініцій, дотримання синтаксичних норм побудови речень та логіки їх зв'язку тощо» [34, с. 263].

Продовжуючи зазначену думку, Н. Калініна доповнює це коло інформаційного масиву, що повинен бути проаналізований і вивчений, розумовим процесом, що націлений на виявлення «не лише специфіки текстової структури правових актів,

але і виявлення недоліків щодо необхідної системності у формуванні змістовних пластів законодавства, котре розробляється» [72].

Досліджуючи проблематику сутності та змісту гендерної експертизи правових актів, О. Дашковська стверджує про те, що самостійність інституту гендерної експертизи правових актів, насамперед, визначається наявністю самостійного предмету експертного дослідження, об'єкту та завдань гендерної експертизи. Вченим доводиться, що «предметом гендерних досліджень є різні форми і методи впливу держави на відносини, в яких беруть участь чоловіки і жінки як рівноправні суб'єкти суспільних відносин, а завданням гендерних досліджень є встановлення чинників, за допомогою яких нерівність за ознакою статі виникає і відтворюється. Таким чином, предметом гендерної експертизи є ефективність державних механізмів регулювання та регламентування всіх сфер суспільного життя, що впливають на доступ громадян та їх об'єднань до різноманітних ресурсів, ступінь і можливість реалізації ними всіх конституційних прав. В свою чергу об'єктом гендерної експертизи є співвідношення змісту проекту нормативно-правового акту із відповідними реаліями державно-правової дійсності» [36, с. 220-221].

Резюмуючи думку науковця та переносячи її на загальне явище експертного дослідження юридичних документів, можливо зробити висновок про те, що в якості предмету експертного дослідження вченим виокремлюється системи критеріїв, яким повинен відповідати юридичний документ, котрі встановлюються у вигляді кола експертних питань, що ставляться перед суб'єктами, котрі проводять експертне дослідження. Саме предмет дослідження становить основу для визначення об'єкту експертизи, розуміючи під ним результат порівняння змісту правових приписів проекту юридичного документу із критеріями, яким він повинен відповідати, на підставі чого виробляються відповідні висновки щодо його досконалості або недоліків.

На прикладі предмету експертного дослідження як основи самостійності самої експертизи, вченими також акцентується увага на тому, що змістом предмету експертизи є вивчення документу лише в одному загальному контексті – визначення його відповідності балансу інтересів різноманітних соціальних груп [57, с. 17].

В свою чергу вченими, котрі досліджують методологічні засади антикорупційної експертизи юридичних документів, стверджується про те, що

кожна експертиза наділена власним об'єктом, котрий визначає її предметність та змістове навантаження. Вченими стверджується про те, що в якості об'єкту антикорупційної експертизи виступають ряд аспектів, а саме:

- 1) «законодавчі та підзаконні акти, що націлені на зміну правового регулювання;
- 2) проекти правових актів, котрі виносяться на розгляд до правотворчого органу;
- 3) система корупційних факторів, що виступають в якості критерію експертного дослідження юридичних документів;
- 4) надання рекомендацій щодо усунення корупційних факторів та внесення змін у проаналізований акт» [153, с. 59].

Вченими які вивчають особливості кримінологічної експертизи правових актів також виокремлюється специфіка об'єкту експертного дослідження, до складу якого вченими відноситься

- «виявлення положень криміногенного характеру, що можуть обумовити процеси детермінації злочинності» [9, с. 65-66];
- або «виявлення правових норм, соціально-практичне застосування або виконання яких безпосередньо або опосередковано детермінує скоєння правопорушень або злочинності в цілому, а також створює перепони реалізації антикримінальної політики у суспільстві» [12, с. 68].

В якості альтернативної думки щодо об'єкту кримінологічної експертизи юридичних документів, вченими наголошується на тому, що експертна робота проводиться відносно пакету документів (матеріалів), котрі направляються на експертизу, серед яких в обов'язковому порядку мають бути надані:

- «проект правового акту;
- супровідний лист та обґрунтування необхідності прийняття правового акту, включаючи фінансово-економічне обґрунтування;
- відомості про погодженість проекту із відповідними візами уповноважених осіб;
- висновки по проведеним експертним дослідженням правового акту» [17, с. 23].

Окрім того, для проведення експертизи в додатковому порядку можуть бути витребувані такі матеріали як пояснювальна записка до проекту правового акту; аналітичні та статистичні данні, що обґрунтовують необхідність прийняття акту; відомості про невраховані зауваження та пропозиції, які надавалися в процесі розробки документа [17, с. 23-24].

Досліджуючи інститут судової експертизи, в якості об'єкту експертної діяльності в літературі зазначається:

- носій інформації про факти, що мають значення для справи [65, с. 18];
- джерела фактичних даних, що складають предмет експертизи [119, с. 11-12];
- фактичні докази, що досліджуються [180, с. 856];

Отже, узагальнюючи підходи до розуміння сутності та змісту об'єкту правової експертизи, вважаємо, що об'єкт правової експертизи доцільно розуміти як багатоаспектне комплексне явище, що охоплює в собі наступні елементи:

1) проект юридичного документу, що поданий на експертизу в контексті його форми, змісту, юридико-технічної будови, мовленнєвого вираження нормативних положень та доцільності прийняття;

2) пакет нормопроектної документації, що включає в себе сам проект правового акту, супровідний лист, пояснювальну документацію (обґрунтування), порівняльні таблиці тощо, що аналізуються та вивчаються експертами з метою надання експертного висновку;

3) коло питань, що ставляться перед експертом, на які необхідно надати обґрунтовану експертну відповідь, що включають в себе питання відносно погодженості положень проекту, їх непротиворічності, відповідності правилам юридичної техніки, положенням чинного законодавства, нормам міжнародного права тощо;

4) система інформаційних даних про сферу суспільних відносин, рівень дисбалансу їх розвитку, зміст та форму проекту юридичного документу, очікувані результати розвитку суспільних відносин тощо, що трансформуються в експертний інформаційний матеріал у формі експертного висновку, який має відповідний статус та викликає відповідні наслідки для подальшої «юридичної долі» проекту юридичного документа;

5) встановлення рівня відповідності проекту юридичного документу критеріям якості, що передбачає надання експертами висновку відносно недоліків документу та шляхів їх усунення;

б) законність, ефективність та дотримання процесуального порядку розробки проекту юридичного документу зі сторони уповноважених суб'єктів.

Варто відзначити і той факт, що у сучасному словнику термінів законотворчої діяльності, саме на основі розуміння об'єкту та предмету правової експертизи надається визначення таких понять як «експертиза проекту закону», «експертиза права проекту закону». До об'єкта експертної діяльності відносяться: «об'єктивний всебічний розгляд проекту; перевірка відповідності проекту вимогам і нормам чинних законів, правилам законодавчої техніки; оцінка відповідності проекту сучасному рівню наукових знань, соціальній і економічній доцільності; аналіз рівня використання наукових досліджень, світового досвіду; прогнозування соціально-економічних, правових та інших наслідків реалізації закону; підготовка обґрунтованих експертних висновків» [55, 94-95]. На противагу об'єкту правової експертизи, до предмету правової експертизи на прикладі правової експертизи проекту закону відносяться такі питання:

- «чи відповідає проект загальним принципам побудови правової системи України? Якщо ні то в чому це виявляється?;
- чи відповідають положення проекту нормам Конституції України, а також законам, що належать до відповідної галузі права? Якщо ні, то яким саме нормам?;
- чи відповідає зміст проекту рівню його юридичної сили? Якщо ні, то які саме положення не відповідають рівню його юридичної сили?;
- чи відповідає зміст проекту соціально-економічним відносинам, що становлять предмет його регулювання? Якщо ні, то в чому саме? тощо.

Наведений перелік питань правової експертизи є орієнтовним і призначений для експертного дослідження проекту закону будь-якої галузі права. В залежності від змісту законопроекту, особливостей предмету його регулювання, виду експертизи до нього можуть бути включені додаткові питання більш конкретного характеру» [55, с. 96-97].

На думку В. Ю. Рагозіна, на експертів, що здійснюють правову експертизу законопроектів, покладається ряд завдань, що визначають коло питань, на які повинні бути надані відповіді. Серед таких питань вченим відмічаються наступні:

- необхідно проаналізувати стан погодженості законопроекту або пакету законопроектів, що націлені на врегулювання однієї проблеми із діючим законодавством;
- виявити всі протиріччя, нестиківки та прогалини у законодавстві, котрі виникнуть у випадку прийняття правового акту в незмінному вигляді;
- встановити реальну націленість законопроекту, очікувані наслідки його дії з точки зору досягнення цілей та отримання шкідливих наслідків;
- дослідити позитивні та негативні наслідки розвитку суспільних відносин без прийняття цього законопроекту, а також зміст соціальних конфліктів, що можуть бути результатом прийняття законопроекту;
- проаналізувати потенційну ефективність всіх елементів правового регулювання на підставі співвідношення із іншими можливими варіантами вирішення даної ситуації, дослідження історичного та зарубіжного досвіду врегулювання аналогічних ситуацій;
- провести оцінку відповідності тексту законопроекту правилам законодавчої техніки [138, с. 74].

З огляду на проблематику розуміння об'єкту правової експертизи юридичних документів, варто наголосити на поглядах тих вчених, що не розкривають поняття об'єкту правової експертизи, проте наголошують на системі характерних недоліків, що можуть та повинні бути виявлені при проведенні експертного дослідження правового акту. На нашу думку, саме ці недоліки можуть бути визначені в якості висновків, що робляться експертами в результаті вивчення об'єкту правової експертизи. Окрім того, зазначені недоліки є частиною характеристик об'єкту правової експертизи в контексті відповідності або невідповідності критеріям якості документа. Серед таких помилок вченими виділяються:

- «недотримання правил законодавчої техніки, мови та формальної логіки при підготовці та прийнятті правового акту» [110, с. 27];
- «недотримання вимог законодавчої техніки, логіки або граматики, що знижує рівень якості акту, викликає ускладнення у тлумаченні змісту його

нормативно-правових приписів, перешкоджає їх реалізації в конкретних правовідносинах» [143, с. 390];

- відсутність або низький рівень структурної нормативності документу; неповнота та нечіткість закріплення елементів правової норми; відсутність погодженості між положеннями декількох правових актів однакової юридичної сили; помилковість правових рішень; неоднозначність понять та термінів, що використовуються в документі [160, с. 12].

Таким чином, можливо наголосити на тому, що виявлення правотворчих помилок в результаті проведення правової експертизи юридичного документу є відображенням результату аналізу об'єкту правової експертизи, що визначають його якісний рівень та виявлені недоліки.

З огляду на зазначені погляди вчених можливо резюмувати, що в якості об'єкту правової експертизи проектів юридичних документів доцільно розуміти теоретико-правові та практичні аспекти якості юридичних документів, що виявляються та аналізуються уповноваженими суб'єктами з метою вироблення об'єктивного висновку щодо наявності або відсутності недоліків юридичного документу та можливих шляхів їх усунення.

Об'єкт правової експертизи юридичних документів можливо охарактеризувати з позиції наявності його наступних особливостей, а саме:

- об'єкт правової експертизи має універсальний характер та визначає теоретико-правові та практичні аспекти якості будь-яких юридичних документів, незалежно від їх форми, змісту та місця в ієрархічній будові системи нормативно-правових актів;

- об'єкт правової експертизи визначає предметність діяльності суб'єктів правової експертизи, їх правовий статус та коло питань, що досліджуються експертами;

- об'єкт правової експертизи обумовлює процесуальний характер проведення правової експертизи, оскільки від складності об'єкту правової експертизи залежить система стадій експертного дослідження проекту юридичного документу;

- об'єкт правової експертизи має енциклопедичний характер визначення, оскільки потребує визначення свого поняття на рівні енциклопедії з метою однозначного розуміння його змісту;

- об'єкт правової експертизи є основою методологічних засад правової експертизи, оскільки визначає предметність, офіційність, компетентність та послідовність проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

З огляду на специфіку об'єкту правової експертизи юридичних документів логічним продовженням її вивчення буде встановлення специфіки роботи експертів над аналізом та оцінюванням об'єкту правової експертизи.

2.2. Поняття та правовий статус суб'єктів правової експертизи юридичних документів

Методологічні засади правової експертизи юридичних документів мають багатовекторний характер та неоднозначне розуміння в юридичній літературі. З огляду на результати вивчення специфіки об'єкту правової експертизи юридичних документів, можливо помітити той факт, що здійснення правової експертизи та аналіз об'єкту правової експертизи відбувається за безпосередньою участю суб'єктів правової експертизи. Тому обов'язковою умовою забезпечення комплексності наукового вивчення методологічних засад правової експертизи буде дослідження питань, що торкаються поняття, складу та правового статусу суб'єктів правової експертизи.

Будь-яка соціально значима діяльність пов'язана із свідомою і вольовою поведінкою відповідних суб'єктів, оскільки від волі суб'єкта залежить початок, завершення та зміст самої соціально значимої діяльності. Інститут експертизи безпосередньо визначається свідомою, вольовою, цілеспрямованою поведінкою суб'єктів, що здійснюється шляхом розумовою діяльності суб'єктів та обміну інформаційним масивом відносно кола питань, котрі торкаються об'єкта експертизи. В свою чергу правова експертиза також безпосередньо залежить і є обумовленою розумовою діяльністю уповноважених суб'єктів, проте має профільний характер та специфічне коло питань, що досліджуються та вивчаються суб'єктами в процесі її

проведення. Тому одним із критеріїв для виокремлення правової експертизи в якості самостійного різновиду соціальної експертизи є наявність спеціального суб'єкта, що:

- має відповідати ряду критеріїв, котрі висуваються до особи – експерта;
- має правовий статус, тобто систему чітко визначених та закріплених на рівні законодавства прав то обов'язків, що пов'язані із професійною діяльністю експерта щодо оцінювання рівня якості юридичного документу.

Зазначена думка підтверджується поглядами вчених про те, що сама правова експертиза, насамперед, є різновидом експертної діяльності, що здійснюється уповноваженими суб'єктами, які мають відповідну фахову підготовку та знання. Підтвердженням спеціального статусу суб'єктів правової експертизи є принцип професійності здійснення правової експертизи, що передбачає ряд кваліфікаційних вимог, котрі висуваються до особи – експерта та роботи суб'єктів експертної діяльності. «Творення законів як і будь-яка інша творча діяльність передбачає у творців не лише загальну культуру, але й вимагає певних спеціальних знань, навиків оволодіння, зокрема, мистецтвом формування і формулювання правових актів» [75, с. 3].

Можливо погодитись із думками тих науковців, що визначають право як явище, що має багатоаспектний характер та яке формується як би на перетині правової свідомості та правової практики [166, с. 83-84], в кінцевому рахунку завжди за своїм змістом ототожнюється із системою правових норм, а за формою – із системою правових приписів (законодавством) [19, с. 18].

Окрім того, варто зазначити про те, що в літературних джерелах також наголошується і на проблематиці вдосконалення здійснення експертного дослідження юридичних документів і одним з основних заходів, що має бути проведений є підвищення вимог до суб'єктів правової експертизи з метою надання кваліфікованих, повних та грамотних експертних висновків на проекти юридичних документів.

На підтвердження вказаного можливо навести в якості прикладів думки науковців, що обґрунтовувались на сторінках юридичних літературних джерел. Так, вченими звертається увага на те, що «наукова експертиза (до якої відноситься і правова експертиза – В. Б.) дозволяє забезпечити відповідну якість проектів

юридичних документів. Вона сприяє створенню науково обґрунтованої системи правових актів, що приймаються, їх узгодженості, і нарешті, допомагає виявити можливі негативні соціальні, економічні, юридичні, екологічні та інші наслідки, які може викликати реалізація положень відповідного акту. Саме тому проекти правових актів ретельно обговорюються із фахівцями, отримують відзиви від авторитетних іноземних експертів» [125, с. 16].

Відзначаючи важливе значення інституційного забезпечення порядку проведення експертиз, що проводяться відносно проектів нормативно-правових актів, справедливо та обґрунтовано відзначається В. І. Захаровою про те, що «високий рівень інституціоналізації експертної діяльності:

- по-перше, зміцнить правову державу;
- по-друге, покращить якість законів;
- по-третє, підвищить відповідальність осіб, що приймають закони;
- підвищить рівень правової культури громадян» [57, с. 18].

Беручи за основу вказану думку вченого, можливо резюмувати думку про те, що саме за допомогою структуризації суб'єктів правової експертизи, визначення статусу суб'єктів експертної діяльності, встановлення відповідальності за невиконання обов'язків експерта або їх неналежне виконання буде здійснено забезпечення проведення правової експертизи юридичних документів, з однієї сторони, та вироблено напрямки вдосконалення порядку здійснення правової експертизи, з іншої сторони.

В свою чергу М. В. Ралдугін чітко визначає думку про необхідність визначення статусу експертів (в тому числі і позаштатних), що беруть участь в проведенні експертизи [139, с. 73], тим самим вченим наголошується на принциповому методологічному значенні суб'єктів правової експертизи, що потребує як забезпечення проведення експертиз правових актів, так і визначає аспект вдосконалення кадрового забезпечення експертних досліджень проектів нормативно-правових актів.

Таким чином, підбиваючи підсумки, можливо відзначити, що здобутками юридичної науки в сфері розуміння поняття, складу та правового статусу суб'єктів правової експертизи, насамперед, стали:

- розуміння правової експертизи юридичних документів як діяльності, що проводиться уповноваженими суб'єктами;
- усвідомлення статусу експерта як особи, що має необхідний рівень освіти, досвіду роботи за фахом, наділений необхідними моральними якостями, є неупередженим та має високий рівень професійних здібностей;
- визначення в якості одного із головних шляхів вдосконалення правової експертизи юридичних документів – підвищення вимог до суб'єктів правової експертизи та вироблення ефективного механізму контролю за діяльністю суб'єктів правової експертизи.

На підставі проаналізованих юридичних літературних джерел, котрі досліджують проблематику поняття та змісту суб'єктів правової експертизи можливо підсумувати, що інститут суб'єктів експертної діяльності має різновекторний характер свого наукового дослідження, що пов'язується із дискусійністю самого інституту, а також із відсутністю єдиних підходів до розуміння сутності зазначеного інституту. Вказане обумовлює необхідність проведення окремого комплексного вивчення проблематики поняття, змісту та правового статусу суб'єктів правової експертизи, що, на нашу думку, пов'язується із наступним:

- проаналізувати існуючі в літературних джерелах визначення поняття «суб'єкт правової експертизи» та узагальнити розуміння зазначеного поняття;
- обґрунтувати власне авторське визначення поняття «суб'єкт правової експертизи» та визначити його характерні ознаки;
- встановити особливості правового статусу суб'єктів правової експертизи юридичних документів.

Проблематика розуміння поняття та змісту суб'єктів правової експертизи юридичних документів розкрита в науковій юридичній літературі досить широко, проте різновекторно та не системно. Розуміння того, хто має проводити правову експертизу юридичних документів, як правило зводиться до того, що такими суб'єктами мають бути уповноважені особи (як експертні установи, так і фахівці – фізичні особи), котрі:

- а) володіють необхідними знаннями у відповідній сфері суспільних відносин, на регулювання якої націлений проект юридичного документу;

б) мають необхідний рівень знань в сфері застосування правил, прийомів, принципів та засобів юридичної техніки, мовленнєвого вираження змісту юридичного документу тощо.

Вченими також відмічається така важлива здатність правотворців до передбачення втілення створюваних правових норм у суспільне життя, можливість цих норм врегульовувати конкретні відносини, бути стратегом щодо наслідків прийняття таких норм, врахувати можливість неузгодженості нових правових норм із раніше прийнятими та чинними актами законодавства, моделювати поведінку суб'єктів, відносини яких підлягають регулюванню [28, с. 276]. На нашу думку, таке розуміння предмету діяльності суб'єктів правотворчості можливо трансформувати на сферу діяльності суб'єктів правової експертизи в контексті здійснення експертування на предмет вираження у проекті нормативно-правового акту наступних питань:

- можливості цих норм врегульовувати конкретні відносини;
- домінування позитивних наслідків прийняття таких норм;
- рівня неузгодженості нових правових норм із раніше прийнятими та чинними актами законодавства;
- результатів проведеного моделювання поведінки суб'єктів, відносини яких підлягають регулюванню.

В продовження цієї думки, вченим зазначається про те, що «найефективніша правотворча діяльність полягає в об'єднанні знань і вмінь фахівців у тій галузі суспільних відносин, яка регулюється, а також знань і досвіду фахівців – юристів» [28, с. 276]. Таким чином саме на «плечі» суб'єкта правової експертизи покладається відповідальність щодо відповідного кваліфікованого оцінювання рівня прояву «цього об'єднання знань» суб'єктів правотворчої діяльності.

На думку С. Лихової та Я. Нагнойного, «політики, державні діячі, господарники можуть подавати законодавчі ідеї, а формувати правові норми мають фахівці – юристи» [93, с. 35]. В продовження зазначеної думки, можливо зазначити про те, що якщо формуванням правових норм займаються «фахівці – юристи», то відповідно здійснювати правову експертизу проектів нормативно-правових актів повинні фахівці, що мають більш глибоку фахову підготовку та досвід роботи, щоб мати

змогу виявити ті недоліки, яких могли припуститися розробники юридичного документу, в якому закріплені правові норми.

Так само і В. Коростей розмежовує поняття «професійні фахівці», що здійснюють розробку проекту нормативно-правового акту та поняття «експерти», що беруть участь в аналізі та обговоренні розробленого проекту юридичного документу [84, с. 123]. Тим самим вчений визначає окремо правовий статус «професійних фахівців» та правовий статус «експертів», викладаючи в останній здатність до аналізу створеного документа та визначення його позитивних та негативних характеристик.

Найбільш комплексно до питання статусу суб'єкта експертної діяльності, на нашу думку, підійшов Ю. В. Сидельников, оскільки вченим було поєднано як функціональне призначення експертів так і ті вимоги, що висуваються до експертів:

1) по-перше, «експерт є носієм спеціальних знань та (або) практичного досвіду, який:

- надає рекомендації про переваги того чи іншого варіанту рішень, що торкаються даного об'єкту та (або) об'єктивні по можливості відомості про специфіку властивостей предмета експертизи з точки зору мети, поставленої перед експертом;
- включений у процес прийняття рішення, забезпечуючи його наукову обґрунтованість;
- наділений правами та обов'язками, які встановлені відповідним юридичним документом;
- виконує спеціальну рольову функцію, котра виходить не стільки від характеру та методів його роботи, скільки від орієнтації на певний результат;

2) по-друге, в ролі експертів можуть виступати лише так звані носії знань та досвіду, що підтверджено відповідними освітніми або кваліфікаційними документами [145, с. 123].

Варто відзначити, що досить багато наукових робіт приділяють увагу проблематиці встановлення вимог, що висуваються до особи-експерта, який здійснює правову експертизу юридичних документів. Так, на думку М. О. Васильєва, можливо виділити наступні «загальні вимоги, що висуваються до експертів, а саме:

1) професіоналізм осіб, що здійснюють експертизу проекту, дотримання ними законності. В якості експертів доцільно залучати фахівців, котрі мають безпосередні знання в тій або іншій галузі права в залежності від змісту проекту, що і забезпечує його професійну оцінку;

2) самостійність експертів у прийнятті рішень, оскільки в своїх висновках експерт керується власними спеціальними знаннями в сфері юриспруденції;

3) незалежність експертів в процесі проведення дослідження від інших суб'єктів експертизи при висловленні своєї позиції, заснованої на результатах дослідження проектів правових актів, в межах наданих повноважень;

4) відповідальність експертів за повноту аналізу проекту та обґрунтованість висновку по результатам експертизи [21, с. 8].

В продовження цієї думки деякими вченими наголошується на тому, що головними критеріями підбору фахівців для проведення експертного дослідження проектів нормативно-правових актів є:

- їх незалежність, тобто до проведення експертизи не можуть залучатися спеціалісти державних органів та інших організацій, що брали участь в у розробці досліджуваного проекту юридичного документу, або направили для проведення експертизи цей документ;

- їх професіоналізм, змістом якого є те, що до проведення експертизи можуть залучатися лише ті особи, котрі мають професійний досвід, володіють навичками та досвідом, необхідними та достатніми для прогнозування можливостей виникнення негативних наслідків застосування норм, що закріплені в проекті акту [17, с. 22].

Поняття «судовий експерт» також набуває в літературі статусу самостійного поняття та характеризується як «не заінтересована в результаті висновку, обізнана особа, яка володіє необхідними для вирішення експертних завдань спеціалізованими знаннями і практичними навичками, призначена експертом у порядку, встановленому законом, що прийняла експертизу до свого проведення» [171, с. 453]. Таким чином, вченим при визначенні поняття «судовий експерт» закладаються такі характерні особливості суб'єкта будь-якої експертної діяльності як:

- незаінтересованість особи в результатах експертного висновку;
- обізнаність особи, тобто володіння необхідними для вирішення експертних завдань спеціалізованими знаннями і практичними навичками;

- факт призначення особи на посаду експерта в порядку, встановленому законом;

- факт прийняття особою до свого проведення експертного дослідження.

В своїх наукових дослідженнях Н. І. Клименко також надається визначення таким поняттям як

а) «суб'єкт експертизи», визначаючи під ним особу, обізнану в певній галузі науки або техніки, мистецтва чи ремесла, що не заінтересована в її результатах;

б) «суб'єкт судової експертизи», що характеризується як фізична особа – спеціаліст в галузі науки або техніки, мистецтва чи ремесла, який законодавством наділений відповідними правами та обов'язками [77, с. 21].

Досліджуючи проблематику проведення гендерної експертизи, вченими наголошується також і на питанні суб'єктів гендерної експертизи в контексті їх статусу, кваліфікаційних вимог та порядку і послідовності в роботі суб'єктів експертного дослідження. На думку вчених, «гендерна експертиза вимагає спеціальних знань, академічної кваліфікації і досвіду в проведенні соціально-правового, соціально-економічного і соціально-політичного аналізів. Навички застосування гендерного аналізу вимагають професійного володіння як мінімум чотирма сучасними дисциплінами:

- гендерна економіка;
- феміністська юриспруденція;
- гендерна політика;
- гендерна лінгвістика [68, с. 18].

Продовжуючи цю думку, О. Дашковська визначає, що «успішне проведення гендерної експертизи вимагає участі в ній колективу фахівців, що пов'язано не лише з трудомісткістю процесу, а й із розгалуженою системою спеціалізації всередині галузей права, що виключає можливість участі одного експерта, досвідченого в усіх галузях права» [36, с. 223].

Досить комплексно до питання методологічних засад правової експертизи юридичних документів в контексті інституційності експертного дослідження в цілому підійшли І. І. Ашмарін та Б. Г. Юдін. Вченими стверджується про те, що будь-яка експертиза має міждисциплінарний характер, оскільки вивчення об'єкту експертизи потребує залучення фахівців, що володіють знаннями в різноманітних

сферах життєдіяльності суспільства. Основу робочої групи, що здійснює експертне дослідження, насамперед, повинні становити особи, що мають науковий ступінь та займаються науковою діяльністю, оскільки вони мають досвід академічного мислення та надання комплексних висновків із поставлених на розгляд питань.

Проте, основою та головним критерієм формування робочої групи з проведення експертного дослідження є «наявність необхідної культури у суб'єктів». В якості прикладу, вченими зазначається правова культура, юридична культура, політична культура, загально гуманітарна культура тощо. На підтвердження зазначеного, вченими за основу береться думка про те, що «всі проблеми, пов'язані із людським потенціалом, є лише комплексними, оскільки немає жодної сфери діяльності і жодного окремого соціального інституту, котрі консолідували б собі всі ці проблеми [7, с. 81].

Зазначене також пояснюється різновекторністю завдань, що стоять перед експертами, що мають міждисциплінарне значення. В такому випадку, вченими надається рекомендація про те, що «в даному випадку необхідно визначити коло дисциплін, з яких повинні залучатися фахівці, забезпечити продуктивну взаємодію між ними [7, с. 81].

На методологічних засадах правової експертизи зупиняється і М. В. Ралдугін, зосереджуючи увагу на проблематиці вдосконалення кадрового забезпечення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, що мають форму закону. Вчений стверджує про те, що «в першу чергу необхідно відзначити, що правова експертиза законопроектів здійснює ефективний вплив на формування якісного законодавства лише у тому випадку, коли вона являє собою структурний елемент системи наукового забезпечення законодавчого процесу. Ключовим моментом гарантування якісного та своєчасного проведення правової експертизи є наявність необхідних фахівців, котрі володіють всіма необхідними знаннями в сфері правотворчості та наявними проблемними питаннями у відповідній сфері суспільних відносин щодо недосконалості правового регулювання [139, с. 123].

В енциклопедичних літературних джерелах наводяться окремі визначення таких понять як «експерт», «експертиза», «експертиза проекту закону», в яких виокремлюються характерні риси суб'єктів правової експертизи юридичних документів. Так, визначаючи поняття «експертиза», зазначається про те, що

«експертна діяльність проводиться висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією з певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності» [55, с. 94]. Визначаючи поняття «експертиза судова», в якості її специфіки вказується те, що вона «проводиться спеціалістами експертних закладів або іншими фахівцями ...» [180, с. 1210].

В свою чергу, надаючи визначення поняттю «експерт», останній розуміється як:

- «особа, що володіє спеціальними знаннями й залучається в установленому порядку для проведення експертизи. Експертами можуть бути співробітники державних експертних установ, а також інші фахівці, не заінтересовані в результатах справи» [133, с. 181];

- «слово, що походить від французького – expert та латинської – expertus (досвідчений, випробуваний), що являє собою компетентну особу, яка має відповідну освіту, кваліфікацію, науковий або практичний досвід, володіє спеціальними знаннями тощо, може залучатися до експертної роботи як тимчасово для розв'язання конкретної проблеми, так і на постійній основі. Експерт несе відповідальність за об'єктивність та обґрунтованість підписаних ним експертних висновків [22, с. 229]. У цьому ж джерелі в межах визначення поняття «експертиза наукова і науково-технічна» надається суб'єктивний склад експертної діяльності визначаючи про те, що експертизу можуть проводити:

а) органи виконавчої влади в межах своєї компетенції;

б) підприємства, установи та організації усіх форм власності, тимчасові творчі колективи, що здійснюють наукову та науково-технічну діяльність;

в) окремі експерти та групи експертів.

Експертами є фізичні особи, які мають високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність та повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій [22, с. 231];

- «у правознавстві особа, що має спеціальні знання в галузі науки, техніки або мистецтва, що зобов'язаний надати об'єктивний висновок на поставлені питання» [178];

- «особа, що має спеціальні знання в тій або іншій галузі науки, техніки, мистецтва, яка залучається для надання експертних висновків з питань, котрі потребують застосування спеціальних знань. Експертом може бути співробітники спеціальних експертних закладів, що займають статус експертів, а також працівники будь-яких інших установ, підприємств та організацій, приватні особи, що мають спеціальні знання» [175];

- «особа, що володіє спеціальними знаннями в тій або іншій галузі науки, техніки або мистецтва, яка залучається для здійснення експертизи та надання висновку з питань, котрі потребують застосування спеціальних знань» [142, с. 1092];

- «фахівець, що робить експертизу» [23, с. 257];

З огляду на запропоновані в юридичних літературних джерелах погляди щодо поняття експерт, судовий експерт тощо, на нашу думку, можливо визначити, що в основу будь-якого визначення поняття повинні бути закладені основні його ознаки, що надасть змогу комплексно встановити його сутнісні характеристики. Всі вказані вище авторські визначення є цілком обґрунтованими та правильними, проте не відображають комплексний характер розуміння сутнісних засад вказаного поняття.

На нашу думку, саме система характерних ознак суб'єктів правової експертизи надасть змогу:

а) комплексно уявити сутність даного інституту;

б) визначить основу для обґрунтування змісту поняття «суб'єкт правової експертизи»;

в) обґрунтувати самостійність поняття «суб'єкт правової експертизи»;

г) закріпити сутнісні характеристики такого інституту як суб'єкт правової експертизи.

Вважаємо, що основними ознаками суб'єктів правової експертизи є наступні:

1) являє собою або фізичну особу або юридичну особу у вигляді експертної установи;

2) відповідає встановленим законом вимогам, а саме: освітнім, кваліфікаційним, відповідним моральним та діловим якостям;

3) наділений певним статусом, тобто має чітковизначені права та обов'язки, що мають збалансований характер та пов'язані із експертною діяльністю по оцінюванню проекту юридичного документа;

4) здійснює аналіз правового акту та проводить його оцінювання з точки зору якісних критеріїв, що торкаються правової сфери та тієї сфери суспільних відносин, на регулювання якої націлений проект правового акту;

5) експерт є незалежною особою та може бути притягнений до юридичної відповідальності за надання завідомо неправдивого експертного висновку;

6) здійснює експертизу у чітковизначених процесуальних формах та в порядку законодавчо закріпленої процедури;

7) має ряд соціальних гарантій, що націлені на забезпечення його експертної діяльності;

8) може мати як постійний характер діяльності, так і залучатися до експертної роботи за необхідністю.

Узагальнюючи всі названі ознаки суб'єкта правової експертизи та беручи до уваги всі проаналізовані вище погляди вчений щодо розуміння поняття «експерт», «суб'єкт експертизи», спробуємо надати авторське визначення поняття «суб'єкт правової експертизи», вклавши в основу визначення такі особливості як:

- 1) особистісний аспект;
- 2) офіційний статус;
- 3) функціональні засади;
- 4) аспект гарантування та забезпечення діяльності.

На нашу думку, під суб'єктом правової експертизи доцільно розуміти особу (фізичну або юридичну), яка має високий освітній та фаховий рівень підготовки, володіє професійними знаннями та навичками в юриспруденції та(або) в сфері, на регламентацію якої націлена дія проекту правового акту, наділений відповідним правовим статусом та здійснює професійний аналіз проекту правового акту з метою надання експертного висновку щодо його досконалості або наявності недоліків.

Продовжуючи вивчення проблематики поняття та сутності суб'єктів правової експертизи юридичних документів, на нашу думку, доцільно окремо приділити увагу правовому статусу суб'єктів правової експертизи. На нашу думку, реальність та ефективність роботи суб'єктів правової експертизи залежить від комплексу прав та обов'язків, які складатимуть інститут їх правової експертизи.

Відповідно до класичного розуміння правового статусу як сукупності взаємопов'язаних прав та обов'язків суб'єктів, на нашу думку, суб'єкти правової

експертизи мають спеціальний правовий статус, що визначається специфікою їх професійної діяльності. Так, можливо узагальними, що систему правомочностей суб'єктів правової експертизи будуть складати:

- право на проведення експертного дослідження проектів юридичних документів щодо встановлення їх якісних юридичних характеристик;
- право на отримання повної і достовірної інформації від суб'єктів правотворчості та нормопроекування щодо предмету правового регулювання та методів правового впливу;
- право на забезпечення здійснення професійної діяльності, що включає в себе закріплення статусу за допомогою правових норм, закріплення та реалізація соціально-економічного забезпечення діяльності суб'єктів експертизи тощо;
- право на особисту безпеку суб'єктів правової експертизи та членів їх сім'ї та родини;
- право на підвищення професійного рівня відповідно до складності об'єктів правової експертизи;

Окрім наявності у суб'єктів правової експертизи прав, на експертів також покладається і ряд обов'язків, що відображають професійний характер їх діяльності та націлені на стимулювання високого якісного рівня їх роботи. Так, серед обов'язків суб'єктів правової експертизи можливо виокремити наступні:

- 1) дотримуватись вимог чинного законодавства України та службових правил здійснення експертних досліджень;
- 2) здійснювати експертне правове дослідження проектів юридичних документів відповідно до поставлених експерту питань та критеріїв визначення якості об'єкту правової експертизи;
- 3) проводити експертне дослідження відповідно до принципів експертного дослідження взагалі та правової експертизи, зокрема;
- 4) забезпечити своєчасність експертних досліджень об'єкту правової експертизи.

Таким чином, правовий статус суб'єктів правової експертизи має проинципове значення для забезпечення повноцінної, професійної та якісної роботи суб'єктів правової експертизи.

2.3. Стадійні засади правової експертизи юридичних документів

Правова експертиза юридичних документів являє собою не лише форму спеціалізованої перевірки якості юридичного документу, але і певну процесуальну діяльність в роботі уповноважених суб'єктів – експертів, що досліджують документ. Зазначена обставина визначає необхідність вивчення сутнісних особливостей правової експертизи юридичних документів в контексті її процесуальних засад. На нашу думку, вивчення процедури проведення правової експертизи юридичних документів надасть змогу:

- 1) по-перше, з'ясувати сутність правової експертизи з позиції явища, що має діалектику свого розвитку та процесуальні засади свого здійснення;
- 2) по-друге, розширити розуміння методологічних засад правової експертизи юридичних документів;
- 3) по-третє, визначити напрямки вдосконалення порядку здійснення правової експертизи юридичних документів в контексті моделювання оптимального порядку проведення експертного дослідження.

В літературних юридичних джерелах неодноразово підкреслювався процесуальний характер правової експертизи юридичних документів, що визначається як:

- характерна риса зазначеного явища;
- шлях вдосконалення порядку здійснення правової експертизи.

Можливо цілком погодитись із поглядами В. Коростея про те, що на сьогодні надзвичайно гостро постала проблема «відсутності організації нормотворчої діяльності та проведення правової експертизи правових актів, що значно знижує якість, продуктивність та цінність нормативної документації. Вона (документація – В. Б.) не досягає поставленої мети і може бути порівняна із «холостим» пострілом» [84, с. 121].

В продовження цієї думки в якості відповіді на проблему вдосконалення правотворчості, вченим резюмується думка про те, що необхідно створити ідеальний механізм правотворчості, окремим етапом якого був би етап проведення експертних досліджень юридичного документу, що «поліпшив би порядок розроблення, прийняття та реалізації нормативної продукції...» [84, с. 123].

На проблематиці процесуального значення правотворчості в цілому та правової експертизи юридичних документів, зокрема, зупиняються і С. Лихова та Я. Нагнойний. Вченими абсолютно вірно робиться висновок про те, що «проекти законів лишатимуться недосконалими доти, поки будуть порушуватись норми законодавчого процесу» [93, с. 35]. Таким чином, поширюючи цю думку на питання процесуальності правової експертизи юридичних документів, вірним буде твердження про те, що порушення процедури експертування проектів правових актів є порушенням правотворчого процесу, що створює загрозу направлення на розгляд до правотворчого органу тих правових актів, що можуть містити ті або інші недоліки як юридико-технічного змісту, так і змістового. Узагальнюючи дослідження проблематики стану правотворчого процесу в Україні, вчений приходить до однозначного висновку про те, що «правотворчий законодавчий процес потребує істотного вдосконалення», в тому числі і вдосконалення процесуальних засад його здійснення [93, с. 37].

Відомий державний діяч України С. Станік, відзначаючи проблематику розвитку законотворчої діяльності в Україні та акцентуючи увагу на тому, що в останні роки значно активізувалася законотворча діяльність, стверджує про те, що необхідно виробити ефективний механізм правотворчості як на рівні законодавчих, так і на рівні підзаконних нормативно-правових актів, в тому числі і з метою оптимізації нормотворчої діяльності всіх суб'єктів права законодавчої ініціативи, запровадження єдиної системи планування, координації та контролю за нормотворчою діяльністю потрібно здійснити ряд заходів. Серед таких заходів принципове місце С. Станік надає «нормативному визначенню вимог щодо порядку погодження та експертизи проекту нормативно-правового акта...» [150, с. 7].

Варто зазначити, що поруч із одностайністю поглядів вчених щодо процесуальності правової експертизи та необхідності поліпшення процесуального порядку здійснення правової експертизи юридичних документів, все ж таки

спостерігається безсистемність наукових досліджень процесуального порядку здійснення правової експертизи та відсутність єдиних поглядів щодо змісту стадій правової експертизи та шляхів вдосконалення механізму здійснення правової експертизи юридичних документів.

З огляду на це варто відзначити той факт, що в межах вивчення методологічних засад правової експертизи юридичних документів принципове питання займає вивчення процесуальних аспектів правової експертизи, в тому числі і встановлення стадій проведення експертного дослідження юридичного документу. Відповідно до зазначеного вище, у цьому підрозділі дисертації нами буде:

1) вивчено відходи, що сформувалися в юридичній літературі, щодо розуміння процесуальних засад правової експертизи та їх значення для методологічного забезпечення практичного здійснення експертних досліджень юридичних документів;

2) встановлено природу та зміст процесуальних засад правової експертизи, з однієї сторони, як сутнісної характеристики правової експертизи, а з іншої сторони – як засобу вдосконалення експертного дослідження юридичних документів;

3) запропоновано власне розуміння періодизації стадій правової експертизи проектів юридичних документів;

4) визначено основні напрямки вдосконалення процесуального порядку здійснення експертного дослідження юридичних документів.

В літературних джерелах процесуальний зміст правової експертизи юридичних документів, як правило, окремо не визначається, проте при характеристиці змісту діяльності суб'єктів правової експертизи, критеріїв, яким повинен відповідати проект юридичного документу, об'єкту правової експертизи окремо визначається процесуальний зміст перевірки якісних характеристик юридичного документу. Так, О. В. Міцкевич, характеризуючи якісні характеристики нормативно-правового акту, що повинні бути втілені в самому юридичному документі висловлює думку про те, що саме в процесуальному порядку в документі повинно бути втілено: «воля компетентного органу держави на встановлення правила поведінки, на його зміну або відміну; відсутність індивідуально-визначеного адресату; невизначеність числа випадків, на які розраховані приписи проекту нормативно-правового акту; можливість неодноразового застосування приписів акту» [105, с. 51-52]; повнота

регулювання, що надає змогу впорядкувати якомога більше коло суспільних відносин [146, с. 18].

Варто зазначити про те, що в літературних джерелах інститут правотворчості (законотворчості) як правило пов'язується із певною процесуальною діяльністю, що складається як із стадій, змістом яких є самостійні процесуальні дії або групи дій, в результаті виконання яких досягається певний результат. Вченими наголошується на тому, що процесуальними засадами правотворчості в цілому є:

- наявність чітко визначеної процедури проходження проекту документу в межах системи стадій;
- чітка регламентація стадій правотворчості, чим забезпечується додержання встановлених правил правотворчості;
- послідовне здійснення дій уповноваженими суб'єктами по розробленні проекту правового акту;
- додержання вимог щодо форми правового акту;
- обов'язковий розгляд проектів правових актів (проектів законів) та їх проходження через всі стадії [13, с. 81].

В контексті правотворчості проведення правової експертизи може бути охарактеризовано як окрема стадія правотворчості, що складається із системи чітко визначених дій (заходів) щодо встановлення якісних характеристик проекту юридичного документу. Цей висновок впливає, насамперед, із тверджень тих вчених, що визначають явище правотворчості (законотворчості) в якості:

1) «системи взаємопов'язаних та взаємообумовлених дій по створенню правового акту, що здійснюється в певній послідовності та складаються із стадій» [101, с. 173; 120, с. 170];

2) «процесуальна діяльність державних органів, а у разі референдуму – всього народу, та посадових осіб з видання, переробки та відміни нормативно-правових актів» [2, с. 69];

3) «певного процесу, процедури результатом якого є видання правових актів» [78, с. 75; 97, с. 117];

4) «інституту, що покликаний надати концентроване «кінцеве» вираження двом головним складовим процесам право творення : об'єктивно зумовленим вимогам соціального життя, з одного боку, й активної, творчої діяльності

компетентних органів з відпрацювання та включення тих чи інших норм у діючу правову систему – з іншого. «Порушення гармонії, єдності цих двох складових спричиняє помилку в право творені та дефекти права» [28, с. 277];

5) «діяльності, що виявляється в якості системи дій єдиної стадії» [167, с. 58];

6) змістової підготовки проектів правових актів на основі пізнання об'єктивних закономірностей і потреб суспільного розвитку [99, с. 80].

Вченими, що досліджують окремі різновиди експертиз юридичних документів також відзначаються методологічні особливості процесуального порядку проведення експертного вивчення правових актів. Так, вченими рекомендується проводити кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів після стадії погодження проекту документу, але ця експертиза може бути проведена на будь-якій стадії правотворчого процесу. У будь-якому випадку здійснення зазначеної експертизи проводиться перед стадією прийняття правового акту. Сама експертиза являє собою певну процедуру оцінювання документу за різними критеріями [17, с. 23].

Цікавим є підхід щодо стадійності експертизи проектів правових актів, що на прикладі кримінологічної експертизи запропонований М. Барановським. Вчений стверджує про те, що, проводячи кримінологічну експертизу, можливо виділити наступні «етапи роботи кримінолога-експерта проектів нормативно-правових актів:

1) кримінологічно-правове дослідження, змістом якого є комплексний правовий та кримінологічний аналіз проекту з метою виявлення правових детермінант злочинності, що включає в себе:

- філософсько-правовий кримінологічний аналіз (вивчення відповідності норм проекту загальнолюдським, національно-культурним та моральним цінностям, нормам та традиціям;

- теоретико-правовий кримінологічний аналіз (вивчення змісту норм, дотримання правил юридичної техніки, доцільності включення норм у правову систему);

- соціолого-правовий кримінологічний аналіз (вивчення соціальної актуальності та доцільності правового регулювання суспільних відносин, специфіки соціально-практичного застосування та виконання правових норм, їх соціальної дії, наслідків та ефективності);

- культурно-правовий кримінологічний аналіз (відповідність рівню правової культури особистості, соціальних груп та суспільства);

- психолого-правовий кримінологічний аналіз (відповідність рівню біопсихічного та інтелектуального розвитку, життєвого досвіду особистості та соціальних груп);

2) криміногенно-детерміністське дослідження, що характеризується як співставлення виявлених в проекті правових дефектів та протиріч з науково обґрунтованою системою демографічних, економічних, політичних, соціальних, культурних та особистісних детермінант злочинності;

3) антикримінальне дослідження, змістом якого є аналіз можливого гальмування правових норм ефективності політики держави по запобіганню та боротьбі із злочинністю;

4) прогнозо-кримінальне дослідження, тобто аналіз можливого негативного впливу соціальної дії норм на якісні та кількісні показники злочинності;

5) кримінологічно-рекомендаційний висновок, змістом якого є система кримінологічних висновків та рекомендацій по коригуванню проекту та усуненню криміногенних норм, що перешкоджають ефективній антикорупційній політиці [12, с. 71].

Трансформуючи зазначений підхід вченого щодо стадійності кримінологічної експертизи на процесуальні засади правової експертизи, можливо зробити висновок про те, що стадії правової експертизи можливо уявити як систему дій суб'єктів правової експертизи, які характеризують послідовність проведення експертного дослідження, що надає змогу змодельовати оптимальний порядок проведення правової експертизи юридичних документів та забезпечити послідовність, оперативність та комплексність експертного дослідження.

Досліджуючи особливості проведення кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів, інший вчений С. Задиран зазначає про те, що «процес проведення кримінологічної експертизи можливо розділити на три основні стадії:

1) стадія підготовки, на якій проводиться дослідження даних систематичного аналізу суспільних процесів, котрі отримують в результаті наукового дослідження, збору та аналізу різноманітної інформації, обліку громадської думки. Окрім того, необхідно проведення аналізу раніше прийнятих нормативно-правових актів з

питань, що є предметом правового регулювання, котрий передбачений проектом документа, з'ясувати ефективність правового регулювання, виявити недоліки;

2) стадія дослідження, предметом якої є визначення рівня відповідності проекту юридичного документа принципам (вимогам) законності та дослідження змісту проекту за рядом критеріїв оцінки, а саме:

- наявність чи відсутність належної системи контролю за виконанням норми;
- відповідність або невідповідність мети, завдання та змісту проекту вимогам розвитку відповідної сфери суспільних відносин;
- підготовленість або невідготовленість суспільства до сприйняття положень проекту;
- точність та визначеність або недосконалість юридичної форми проекту;
- здатність або нездатність окремих положень проекту створити так звані адміністративні перепони;
- наявність або відсутність в проекті так званих «лишніх функцій» державних органів, тобто правомочностей, котрі не відповідають критерію оптимального державного втручання;

3) стадія оформлення результатів експертизи, змістом якої є оформлення експертного висновку, що складається із вступної, дослідницької (основної) частин та висновків [50, с. 69-70].

В свою чергу О. Дашковська, аналізуючи процесуальні засади гендерної експертизи законодавства, зазначає про те, що «тендерна експертиза законодавства відбувається у декілька етапів, а саме:

- етап перевірки доцільності правового регулювання, що характеризується як активна форма поведінки експертів щодо вивчення та аналізу рівня соціально-економічної потреби в правовому регулюванні тієї або іншої сфери суспільних відносин. Експерт має переконатися, чи повинні ті чи інші суспільні відносини регулюватися нормами права або їх регламентація можлива і найбільш доцільна на рівні правил моралі;
- другий етап складається із перевірки системності ієрархічної структури законодавства з питань гендерної рівності;

- третій етап передбачає перевірку системності галузевої структури законодавства з питань гендерної рівності. При перевірці системності галузевої структури законодавства з питань гендерної рівності одним з центральних завдань експерта мусить бути аналіз відповідності нормативно-правового акту, що перевіряється, законам тієї або іншої галузі законодавства [36, с. 223-224].

На прикладі антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів Е. В. Талапіна, визначаючи ряд методологічних засад антикорупційної експертизи, окремо піднімає питання щодо «етапності» антикорупційної експертизи, що є основою «регламентованості та цілеспрямованості експертного дослідження проекту нормативно-правового акту». Вченим стверджується, що «антикорупційний аналіз можливо технічно розділити на наступні етапи:

1) оцінка корупційного «ринку» у даній сфері суспільних відносин, що передбачає встановлення переліку корупційних порушень у даній сфері, що використовуються експертом для аналізу самого тексту проекту правового акту;

2) проведення безпосередньої антикорупційної експертизи, результатом якої є виявлення тих корупційних норм, що сприяють корупції;

3) формулювання пропозицій по зміні положень правового акту, що ліквідують (звужують) можливість появи корупційної практики [153, с. 63].

В даному випадку структуризація послідовності проведення антикорупційної експертизи правового акту здійснена вченим, засновуючись на таких методах дослідження як:

- узагальнення, що надає змогу встановити корупційні фактори та явища, які мають місце у відповідній сфері суспільних відносин;

- аналіз, що передбачає встановлення ризику появи можливих наслідків корупційного характеру;

- моделювання, що націлений на розробки рекомендаційних заходів коригування положень проекту правового акту щодо досягнення ідеального (антикорупційного) режиму розвитку суспільних відносин у даній сфері при впливі норм проекту правового акту.

Вважаємо, що дану методологічну базу стадійності антикорупційної експертизи можливо взяти за основу для визначення процесуальних засад правової експертизи в цілому, оскільки послідовність проведення експертного дослідження базується на

таких засадах як збір та опрацювання інформації, її аналіз та моделювання оптимального режиму правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин.

Варто зазначити, що одним із не багатьох вчених, хто визначає стадійні засади правової експертизи є К. Манжул, котра зазначає про те, що правова експертиза законопроектів має стадійний характер, проводиться відносно питання про повноту та об'єктивність положень нормативно-правових актів та зумовлює необхідність в контексті удосконалення порядку її організації та проведення, виокремлення правової експертизи в окремий етап законодавчого процесу [98, с. 11].

В свою чергу В. С. Якушев у своїй роботі зазначав про те, що оцінюючи якість юридичного документу, уповноважений суб'єкт – експерт повинен переосмислити всі стадії процедури створення проекту юридичного документу. Таким чином, стадії самої експертної діяльності є результатом трансформації стадій підготовчого етапу правотворчості у свідомість експертів з метою виявлення позитивних аспектів та недоліків документа. Серед таких стадій, на думку вченого, можливо виокремити наступні:

- виявлення та усвідомлення індивідуальних та колективних потреб, інтересів, пов'язаних із необхідністю вдосконалення «старого» або прийняття «нового» нормативно-правового акту. Тут створюється база фактичних даних про стан справ у відповідній сфері суспільного життя, виявляється та накопичується сумарний позитивний та негативний досвід, здійснюється критичний аналіз отриманої інформації. На цьому етапі надзвичайно важливо надати об'єктивну оцінку результатам потенційного (перспективного) правового регулювання відповідного об'єкту, забезпечити порівняльне дослідження норм різноманітних національних правових систем;

- створення вихідної теоретичної основи концепції майбутнього нормативно-правового акту, що передбачає конструювання різноманітних варіантів та пропозицій, котрі в сукупності визначають ідеальний стан розвитку об'єкту майбутнього правового регулювання. Головна мета розробників проекту правового акту полягає в тому, щоб із усіх варіантів правового регулювання побудувати систему аксіом, що буде знаходитись в основі соціальних, політичних, економічних теорій, котрі виражають інтереси більшої частини суспільства;

- вибір або розробка нових соціальних, економічних та політичних теорій, на основі яких передбачається розвивати ту або іншу сферу (групу) суспільних відносин. Як правило, концепції правового регулювання прилаштовуються до конкретних територіальних та демографічним умовам, до конкретної суспільно-політичної ситуації із прогнозом на майбутнє;

- правове оформлення концепції, конструювання форми та змісту проекту правового акту. Саме на цьому етапі відбувається інституційне втілення взятих на озброєння теорій та концепцій в конкретних нормах правового акту [183, с. 7-9].

Окрім зазначених стадій правотворчості вченим також виділяються іще дві стадії (стадія легітимації правового акту та введення правового акту в дію [183, с. 10-12]), проте, на нашу думку, саме на цій четвертій стадії відбувається і процедура проведення правової експертизи юридичного документу. Окрім того, процесуальні основи правової експертизи юридичних документів базуються саме на цих чотирьох стадіях, оскільки в процесі проведення самого експертування документу відбувається:

1) по-перше, переосмислення всіх питань, котрі торкаються проекту правового акту, які становили предмет діяльності суб'єктів нормопроектування і в такому самому порядку, в якому вони вирішувались під час підготовки самого проекту. Тобто, суб'єктами правової експертизи проводиться критичний аналіз таких питань як

- виявлення та усвідомлення індивідуальних та колективних потреб, інтересів, пов'язаних із необхідністю вдосконалення «старого» або прийняття нового нормативно-правового акту;

- перевірка достовірності та обґрунтованості концепції майбутнього нормативно-правового акту, що передбачає конструювання різноманітних варіантів та пропозицій, котрі в сукупності визначають ідеальний об'єкт майбутнього правового регулювання;

- визначення правильності у виборі нормопроектувальниками варіанту розвитку відповідної сфери (групи) суспільних відносин;

- встановлення правильності юридичного оформлення концепції правового акту, відповідність змісту та форми правового акту юридико-технічним правилам його конструювання;

2) по-друге, перевірка повноти та послідовності розробки проекту правового акту, тобто процесуальних засад його створення, що передбачає встановлення відповідей на такі питання як:

- чи дотримано послідовність всіх стадій підготовки проекту нормативно-правового акту?;

- чи виконано всі необхідні дії в межах кожної стадії по підготовці проекту нормативно-правового акту?;

- чи відповідає зміст стадій підготовки проекту нормативно-правового акту вимогам, що встановлені чинним законодавством України?

3) по-третє, перевірка повноважень як нормопроектувальників, так і суб'єктів правотворчості на розробку та прийняття нормативно-правового акту, що експертується в межах правової експертизи;

4) по-четверте, проводиться перевірка щодо дотримання вимог чинного законодавства відносно порядку та змісту стадій підготовки проекту нормативно-правового акту.

Одним з не багатьох наукових юридичних джерел, що чітко визначає зміст стадій правової експертизи, є вітчизняний словник термінів і понять законотворчої діяльності. В межах розкриття поняття «експертиза права проекту закону» зазначається про те, що «порядок проведення правової експертизи може включати такі стадії (тобто вони мають орієнтовний, факультативний характер – В. Б.):

а) визначення типових характеристик проекту (предмету, методу регулювання) і ступеня його відповідності правовій системі України (концептуальна оцінка);

б) визначення ступеня врахування практики нормативного регулювання даної або аналогічної сфери суспільних відносин, а також міжнародних конвенцій, договорів з правових питань;

в) встановлення всіх змістовних зв'язків положень проекту з нормами, що містяться в самому проекті, а також в інших та нормативно-правових актах (системно-юридична оцінка);

г) визначення ступеня відповідності проекту закону в цілому та окремих його елементів (правових інститутів, груп норм, окремих норм, юридичних термінів) вимогам законодавчої техніки (юридико-технічна оцінка);

д) узагальнення окремих оцінок та формулювання загального висновку щодо подальшого проходження проекту закону (експертний висновок) [55, с. 96].

Вважаємо, що дане формулювання стадій правової експертизи може бути визнане як найоптимальніше, що має універсальний характер, оскільки може застосовуватись до порядку проведення правової експертизи будь-яких правових актів. В основу періодизації правової експертизи упорядниками енциклопедичного джерела було покладено різні види експертного дослідження (концептуальна оцінка, практична оцінка, системно-юридична оцінка, юридико-технічна оцінка, експертний висновок), проте зазначені види експертного дослідження проекту правового акту повинні бути проведені у певній послідовності, що цілком закономірно можливо визначати в якості критеріїв для періодизації правової експертизи в цілому.

На думку В. І. Захарової, проведення експертизи проектів нормативно-правових актів також потребує виокремлення самостійних стадій. При чому виокремлення стадій експертизи вченим пов'язується із методологічними засадами здійснення експертної діяльності в контексті «організації, планування та перспектив вдосконалення експертної діяльності, що відображено у концептуальній моделі громадської експертизи правових актів» [57, с. 19]. На нашу думку, в основу виокремлення стадій правової експертизи вченим закладається загальні засади юридичної діяльності взагалі, що має підготовчий, основний і завершальний етап. Так, вченим пропонується виокремити п'ять самостійних етапів проведення експертного дослідження проекту правового акту:

1) підготовчий етап, змістом якого є формування робочої групи шляхом видання відповідного наказу, визначення мети експертизи, складу та функцій робочої групи, періоду роботи експертної комісії, завдань, які ставляться перед робочою групою тощо;

2) етап діяльності робочої групи, що характеризується як процес активної роботи щодо визначення методів, способів та процедур оцінювання проекту, визначення складу експертної комісії, що створюється для безпосереднього проведення експертизи документу, визначення кола прав та обов'язків членів експертної комісії;

3) етап роботи експертної комісії, змістом якого є виконання всіх експертних операцій по аналізу проекту та вироблення загальних результатів проведення експертного дослідження проекту документу;

4) заключний етап, що включає в себе обробку результатів експертизи робочою групою, аналіз результатів експертною комісією та формулювання узагальненого висновку, а також забезпечення відкритої публікації всіх матеріалів експертизи;

5) консультаційно-погоджувальний етап, що характеризується як етап, що призначений для обговорення отриманих результатів, захисту окремих висновків, погодження позицій різних лобістських груп [58, с. 106-114].

В свою чергу О. В. Селезньова зробила спробу структурувати послідовність проведення правової експертизи проекту нормативно-правового акту в залежності від питань, що ставляться до експерта та послідовності їх вирішення. Автор наполягає на тому, що правова експертиза проекту нормативно-правового акту повинна проводитись шляхом здійснення послідовного аналізу та надання експертних відповідей на наступні питання:

1) «чи відповідає проект нормативно-правового акту нормам конституції та конституції суб'єкта федерації?»;

2) чи є правовий зв'язок проекту нормативно-правового акту із системою діючого законодавства?»;

3) чи відповідає проект нормативно-правового акту нормам, що встановлені міжнародним правом?»;

4) чи є обґрунтованим вибір виду нормативно-правового акту?»;

5) чи забезпечена реалізація норм проекту нормативно-правового акту фінансовими, організаційними та іншими ресурсами, заходами відповідальності (санкціями)?»;

6) чи відповідає проект нормативно-правового акту правилам, прийомам, принципам та засобам юридичної техніки?»;

7) чи відповідає проект нормативно-правового акту сучасним досягненням вітчизняної та іноземної правової науки та юридичної практики?» [144].

Окрім того, продовжуючи вивчення правової експертизи юридичних документів. Вченим висловлюється думка, що в окремому порядку в межах правової

експертизи повинна бути «надана експертна оцінка вже самій первинній ідеї правотворчої ініціативи, оскільки відсутність сформульованої цілі та концепції майбутнього проекту правового акту, невизначеність у колі осіб, на котрих буде поширюватись дія майбутнього правового акту, призводить до недоліків самого документа [144].

Справедливою є думка К. Ф. Шеремета, котрий зауважує про те, що на сьогодні тимчасово правова експертиза визначається як загальна правова оцінка проекту нормативно-правового акта, однак сама процедура призначення та проведення експертизи не отримала належного правового регулювання та яких-небудь обов'язкових вимог проведення. Тим самим вченим зазначається про те, що доцільно в спеціальному законі або окремому нормативному акті регламентувати:

- різновиди правової експертизи;
- умови, за яких експертиза призначається в обов'язковому порядку;
- гарантії незалежності експертів;
- загальні вимоги до висновків експертів [26, с. 52-54].

Враховуючи наведені вище погляди науковців щодо процесуальних засад експертизи юридичних документів, вважаємо за доцільне їх узагальнити та обґрунтувати власне власне бачення стадій проведення правової експертизи юридичних документів. Як і будь-яке юридичне явище, ініціювання правової експертизи пов'язується із певним юридичним фактом, змістом якого є відповідний правовий акт, що ініціює діяльністю по експертуванню юридичного документу. Повністю слід погодитись із думкою про те, що «юридичними підставами для проведення наукової та науково-технічної експертизи є рішення органів державної влади та місцевого самоврядування, а також договори на проведення експертизи, укладені підприємствами, установами та організаціями, фізичної основи» [22, с. 231].

З огляду на зазначене, вважаємо визнати в якості основного критерію для виокремлення стадій правової експертизи – результативність кожної стадії, зміст якої має комплексний та відносно завершений характер. Серед стадій правової експертизи можливо виокремити наступні:

1) початкова, змістом якої є ініціювання проведення правової експертизи зі сторони зацікавлених суб'єктів, в тому числі і суб'єктів правотворчості, підготовка

всього необхідного пакету документів для проведення правової експертизи, передача звернення та матеріалів експертизи уповноваженим експертам для проведення експертного дослідження об'єкту експертизи;

2) основна, змістом якої є формування робочої експертної групи, виокремлення питань, які висуваються до суб'єктів експертизи, розподіл обов'язків між членами робочої групи, проведення комплексного оцінювання об'єкту правової експертизи, формування робочого варіанту експертного висновку;

3) заключна стадія, змістом якої є визначення загальної думки експертів щодо кожного питання, яке ставилось перед експертами, визначення наявності або відсутності особливих думок експертів, підготовка остаточної редакції експертного висновку, підписання висновку експертами та передання його ініціатору проведення правової експертизи.

Висновки до Розділу 2.

1. Вважаємо, що об'єкт правової експертизи доцільно розуміти як багатоаспектне комплексне явище, що охоплює в собі наступні елементи:

- проект юридичного документу, що поданий на експертизу в контексті його форми, змісту, юридико-технічної будови, мовленнєвого вираження нормативних положень та доцільності прийняття;

- пакет нормопроектної документації, що включає в себе сам проект правового акту, супровідний лист, пояснювальну документацію (обґрунтування), порівняльні таблиці тощо, що аналізуються та вивчаються експертами з метою надання експертного висновку;

- коло питань, що ставляться перед експертом, на які необхідно надати обґрунтовану експертну відповідь, що включають в себе питання відносно погодженості положень проекту, їх непротиворічності, відповідності правилам юридичної техніки, положенням чинного законодавства, нормам міжнародного права тощо;

- система інформаційних даних про сферу суспільних відносин, рівень дисбалансу їх розвитку, зміст та форму проекту юридичного документу, очікувані результати розвитку суспільних відносин тощо, що трансформуються в експертний інформаційний матеріал у формі експертного висновку, який має відповідний статус

та викликає відповідні наслідки для подальшої «юридичної долі» проекту юридичного документа;

- встановлення рівня відповідності проекту юридичного документу критеріям якості, що передбачає надання експертами висновку відносно недоліків документу та шляхів їх усунення.

2. З огляду на зазначені погляди вчених можливо резюмувати, що в якості об'єкту правової експертизи проектів юридичних документів доцільно розуміти теоретико-правові та практичні аспекти якості юридичних документів, що виявляються та аналізуються уповноваженими суб'єктами з метою вироблення об'єктивного висновку щодо наявності або відсутності недоліків юридичного документу та можливих шляхів їх усунення.

3. Особливостями об'єкту правової експертизи юридичних документів є наступні:

- має універсальний характер та визначає теоретико-правові та практичні аспекти якості будь-яких юридичних документів, незалежно від їх форми, змісту та місця в ієрархічній будові системи нормативно-правових актів;

- визначає предметність діяльності суб'єктів правової експертизи, їх правовий статус та коло питань, що досліджуються експертами;

- обумовлює процесуальний характер проведення правової експертизи, оскільки від складності об'єкту правової експертизи залежить система стадій експертного дослідження проекту юридичного документу;

- має енциклопедичний характер визначення, оскільки потребує розкриття свого поняття на рівні енциклопедії з метою однозначного розуміння його змісту;

- є основою методологічних засад правової експертизи, оскільки визначає предметність, офіційність, компетентність та послідовність проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

4. Здобутками юридичної науки в сфері розуміння поняття, складу та правового статусу суб'єктів правової експертизи, насамперед, стали:

- розуміння правової експертизи юридичних документів як діяльності, що проводиться уповноваженими суб'єктами;

- усвідомлення статусу експерта як особи, що має необхідний рівень освіти, досвіду роботи за фахом, наділений необхідними моральними якостями, є неупередженим та має високий рівень професійних здібностей;

- визначення в якості одного із головних шляхів вдосконалення правової експертизи юридичних документів – підвищення вимог до суб'єктів правової експертизи та вироблення ефективного механізму контролю за діяльністю суб'єктів правової експертизи.

5. Вважаємо, що основними ознаками суб'єкта правової експертизи є наступні:

- являє собою або фізичну особу, або юридичну особу у вигляді експертної установи;

- відповідає встановленим законом вимогам, а саме: освітнім, кваліфікаційним, відповідним моральним та діловим якостям;

- наділений певним статусом, тобто має чітковизначені права та обов'язки, що мають збалансований характер та пов'язані із експертною діяльністю по оцінюванню проекту юридичного документа;

- здійснює аналіз правового акту та проводить його оцінювання з точки зору якісних критеріїв, що торкаються правової сфери та тієї сфери суспільних відносин, на регулювання якої націлений проект правового акту;

- експерт є незалежною особою та може бути притягнений до юридичної відповідальності за надання завідомо неправдивого експертного висновку;

- здійснює експертизу у чітковизначених процесуальних формах та в порядку законодавчо закріпленої процедури;

- має ряд соціально-економічних гарантій, що націлені на забезпечення його експертної діяльності;

- може мати як постійний характер діяльності, так і залучатися до експертної роботи тимчасово за необхідністю.

6. На нашу думку, під суб'єктом правової експертизи доцільно розуміти особу (фізичну або юридичну), яка має високий освітній та фаховий рівень підготовки, володіє професійними знаннями та навичками в юриспруденції та(або) в сфері, на регламентацію якої націлена дія проекту правового акту, наділений відповідним правовим статусом та здійснює професійний аналіз проекту правового акту з метою надання експертного висновку щодо його досконалості або наявності недоліків.

7. Стадії правової експертизи являють собою систему дій суб'єктів правової експертизи, які характеризують послідовність проведення експертного дослідження, що надає змогу змодельовати оптимальний порядок проведення правової експертизи юридичних документів та забезпечити послідовність, оперативність та комплексність експертного дослідження.

8. Методологічною основою структуризації послідовності проведення правової експертизи є сукупність послідовно застосовуваних методів експертного дослідження юридичного документу, а саме:

- узагальнення, що надає змогу встановити соціально кризові фактори та явища, які мають місце у відповідній сфері суспільних відносин;
- аналіз, що передбачає встановлення ризику появи можливих негативних наслідків впливу кризових факторів та явищ, що породжують дисбаланс розвитку суспільства;
- моделювання, що націлений на розробки рекомендаційних заходів коригування положень проекту правового акту щодо досягнення ідеального «режиму» розвитку суспільних відносин у даній сфері при впливі тих правових норм, які закріплені в проекті.

9. Серед стадій правової експертизи можливо виокремити наступні:

1) початкова, змістом якої є ініціювання проведення правової експертизи зі сторони зацікавлених суб'єктів, в тому числі і суб'єктів правотворчості, підготовка всього необхідного пакету документів для проведення правової експертизи, передача офіційного звернення та матеріалів експертизи уповноваженим експертам для проведення експертного дослідження об'єкту експертизи;

2) основна, змістом якої є формування робочої експертної групи, виокремлення питань, які висуваються до суб'єктів експертизи, розподіл обов'язків між членами робочої групи, проведення комплексного оцінювання об'єкту правової експертизи, формування робочого варіанту експертного висновку;

3) заключна стадія, змістом якої є визначення загальної думки експертів щодо кожного питання, яке ставилось перед експертами, визначення наявності або відсутності особливих думок експертів, підготовка остаточної редакції експертного висновку, підписання висновку експертами та передання його ініціатору проведення правової експертизи.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЮРИДИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

3.1. Правовий статус результатів правової експертизи юридичних документів

Правова експертиза юридичних документів має складний, багатоаспектний характер, оскільки правова експертиза:

- зумовлена феноменологічними засадами;
- має методологічні основи дослідження та здійснення;
- характеризується практичними засадами здійснення в процесі підготовки

та прийняття юридичних документів.

Беручи до уваги зроблені у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження висновки, можливо наголосити на тому, що феноменологічні та методологічні основи правової експертизи юридичних документів становлять наукове підґрунтя для розуміння особливостей практики здійснення правової експертизи та вдосконалення методики її проведення.

Наукове вивчення правової експертизи юридичних документів на даному етапі дисертаційного дослідження потребує аналізу практичних засад здійснення правової експертизи, що надасть змогу встановити та охарактеризувати загальні закономірності практичної діяльності уповноважених суб'єктів щодо проведення експертного дослідження юридичних документів.

На нашу думку, саме практичні засади здійснення правової експертизи юридичних документів займають центральне місце в системі наукового дослідження правової експертизи, що надасть змогу:

- по-перше, встановити специфіку діяльності суб'єктів правової експертизи;
- по-друге, з'ясувати особливості правової експертизи як результативної діяльності, кінцевим результатом якої є прийняття експертного висновку, що здійснює відповідний правовий вплив на подальшу правотворчу діяльність;
- по-третє, узагальнити загальні тенденції розвитку правової експертизи юридичних документів в контексті прогностичного дослідження зазначеної проблеми;
- по-четверте, виокремити проблематику практичного здійснення правової експертизи юридичних документів та з'ясувати можливі шляхи вдосконалення практики здійснення правової експертизи.

Результативність правової експертизи юридичних документів як було зазначено у передніх розділах дисертації, є одною із центральних ознак правової експертизи, що визначає її цінність та призначення в процесі підготовки та прийняття юридичних документів. Зазначений аспект обумовлює необхідність насамперед дослідити проблематику поняття, сутності, значення та статусу результатів правової експертизи, що втілюють в собі всі практичні засади процесу проведення експертного дослідження юридичного документу. На нашу думку, результати проведення правової експертизи мають принципове значення для всього процесу правотворчості, оскільки:

- визначають подальшу долю юридичного документу на стадії розробки його проекту або розгляду суб'єктом правотворчості;
- мають певний статус та повинні бути враховані в процесі подальшої правотворчої роботи;
- характеризують якісний рівень об'єкту правової експертизи;

- визначають рівень якості роботи суб'єктів правотворчості.

Таким чином, зазначені аспекти результативності правової експертизи є результатом прояву практичних засад правової експертизи юридичних документів та мають принципове значення для подальшого вироблення шляхів вдосконалення здійснення правової експертизи юридичних документів. З огляду на це, в цьому підрозділі дисертаційного дослідження нами буде зроблена спроба:

- 1) дослідити правову експертизу юридичних документів як результативне явище, що охоплює в собі результати практичного експертного вивчення юридичного документу;
- 2) встановити зміст результатів правової експертизи юридичних документів та з'ясувати умови їх досягнення;
- 3) охарактеризувати статус експертного висновку як результату правової експертизи юридичних документів.

В юридичній літературі питання результатів правової експертизи має епізодичний характер вивчення, що пов'язується виключно із необхідністю певного оформлення думки експерта (експертів) щодо якісного рівня проекту юридичного документа. Зазначене оформлення як правило пов'язується із підготовкою експертного висновку та його затвердження (підписання) екпертом. М. В. Ралдугін в контексті результативності правової експертизи звертає увагу те, що «правова експертиза є проведеною лише у тому випадку, якщо:

- а) повністю досліджено текст проекту нормативно-правового акту та виявлені всі його недоліки;
- б) або повністю досліджено текст проекту нормативно-правового акту та дослідження показало, що відсутні будь-які зауваження.

Проте вченим наголошується на тому, що отримані результати експертного дослідження мають бути зафіксовані у вигляді висновку по документу та направлені до відповідного профільного комітету або до правотворчого органу» [139, с. 65].

Таким чином, аналізуючи погляди М. В. Ралдугіна, можливо підсумувати, що вчений наголошує на:

- внутрішньому змісті результатів правової експертизи, що являють собою інформаційний матеріал щодо якісних характеристик тексту документу та виявлених або відсутніх його недоліках;

- зовнішньому прояві результатів правової експертизи, змістом якого є оформлення експертного висновку та направлення документу далі по інстанціям.

Аналогічну думку щодо проведення правової експертизи актів місцевого самоврядування обґрунтовує і М. О. Васильєв, який зазначає про те, що правова експертиза буде вважатися проведеною виключно, якщо будуть виявлені всі недоліки проекту юридичного документу або встановлено відсутність таких недоліків, що офіційно фіксується у висновку до проекту юридичного документу [21, с. 35]. Саме цей висновок має «важливе значення для виявлення юридичних недоліків, що надають змогу спрогнозувати можливі соціальні наслідки реалізації проекту юридичного документу» [57, с. 21].

На думку А. С. Піголкіна, Т. М. Рахманіної та О. І. Абрамова, матеріали проведеної правової експертизи узагальнюються у вигляді висновку, що приймається більшістю голосів експертів (якщо експертиза проводиться групою експертів), оформлюється у письмовому вигляді та підписується експертами, які брали участь в експертному дослідженні із правом зазначення окремої думки тих експертів, котрі не згодні із думкою більшості. При чому в якості висновків правової експертизи можуть бути визнані не лише висновки експертних наукових закладів, але і відповіді профільних державних установ (міністерств та відомств) щодо змісту тих або інших положень проекту юридичного документу [125, с. 20].

Окрім того в літературі обґрунтовується і зовсім протилежна точка зору про те, що висновок правової експертизи повинен складатися з окремих відповідей на контрольні питання правової експертизи:

- 1) відповідність положень проекту міжнародним договорам;
- 2) які є альтернативні варіанти існуючому правовому регулюванню;
- 3) чи має проект документу так звану «політичну придатність» у суспільстві;
- 4) чи відповідає обсяг проблеми правового регулювання змісту проекту нормативно-правового акту;
- 5) відповідність вимогам юридико-технічної будови проекту нормативно-правового акту тощо [128, с. 86-87].

В продовження цієї думки вченими також пропонується структурувати експертний висновок в залежності від двох блоків питань, які ставляться експертам для проведення експертного дослідження проекту юридичного документу, а саме:

А) «перевірки, що стосуються базових концептуальних аспектів:

- нормативна загальна перевірка;
- перевірка адміністративних вимог;
- перевірка вартості та економічного значення;
- перевірка ефективності;
- перевірка можливості реалізації;
- перевірка впровадження;

Б) перевірка самого законопроекту:

- перевірка відповідності конституції та законам;
- перевірка з позиції уніфікації з правом Європейського Союзу;
- перевірка відповідності міжнародним угодам;
- перевірка впровадження;
- перевірка з позиції відповідальних органів у сфері «вторинного» законодавства»;
- перевірка форми, ясності та простоти розуміння [126, с. 20-21].

Варто зазначити, що визначення понять «правова експертиза» та «експертиза», на які ми вказували у попередніх розділах дисертації, містять у своєму змісті посилання на те, що здійснюються або проводяться з метою надання обґрунтованого, об'єктивного, наукового експертного висновку [22, 55, 176, 180]. Саме експертний висновок є основною метою, експертної діяльності уповноважених суб'єктів та характеризує цінність і результативність самої експертної діяльності. Відповідно, статус та значення експертного висновку набувають важливого значення для досягнення відповідного правового ефекту від проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

Подальший аналіз енциклопедичних джерел надав змогу встановити, що поняття «висновок експерта» також має енциклопедичне значення та зустрічається в деяких енциклопедичних джерелах. Так, висновок експерта визначається як обґрунтований висновок особи, що має певні спеціальні знання у галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла, який впливає з проведених досліджень фактичних даних, наданих у розпорядження цього спеціаліста [133, с. 98]; як остаточний результат щодо поставлених завдань дослідження [179]. Окрім того в енциклопедичній літературі зазначається про те, що:

- отримання результатів експертизи повинно бути засноване на системі принципів, а самі результати експертизи оформлюються у вигляді експертного висновку [55, с. 94];

- результати експертизи є джерелом оцінювання якості роботи самих експертів на предмет правильності, обґрунтованості, неупередженості, повноти та дотримання процесуальних основ здійснення експертного дослідження. Саме ці критерії будуть основою для призначення або не призначення повторної, додаткової чи контрольної експертизи [180, с. 1211];

- результати експертизи є проявом судження відповідних спеціалістів щодо предмету експерування, його стану, перспектив розвитку тощо [23, с. 257];

- експертний висновок є наслідком проведення експертного дослідження, що являє собою її практичний та документальний результат [159, с. 942].

Підсумовуючи вищевикладене, можливо наголосити на тому, що поняття висновку правової експертизи має принципове, важливе значення для розвитку методології та практики правової експертизи в цілому, оскільки надає змогу відобразити сутність цього явища, його характерні ознаки та особливості. На нашу думку, висновок правової експертизи характеризується наступними специфічними ознаками:

а) має офіційний характер;

б) приймається уповноваженою особою – експертом або експертною установою, що наділені повноваженнями на проведення експертного дослідження, мають необхідну фахову підготовку та досвід;

в) відображає рівень правової досконалості проекту юридичного документу;

г) має певний ступінь обов'язковості, оскільки повинен бути врахований в процесі подальшої правотворчої роботи;

д) вміщує в собі інформаційний матеріал, що відповідає винесеним на експертне дослідження питанням;

є) оформлюється та приймається у певному процесуальному порядку за результатами проведення експертного дослідження проекту юридичного документу.

Іншим принциповим питанням практики прийняття висновку правової експертизи є проблема його статусу. В юридичній літературі обґрунтовуються різноманітні погляди вчених щодо статусу висновку правової експертизи як на

сьогодні, так і в контексті його удосконалення. Так, на думку М. Барановського експертні висновки та рекомендації щодо усунення недоліків проекту юридичного документу мають рекомендаційний характер, проте вони обов'язково повинні враховуватися в процесі правотворчості [12, с. 71].

Напротивагу зазначеній точці зору вченими вказується на те, що «висновок державної експертизи обов'язковий для прийняття до розгляду і врахування. Проте у разі необхідності спростування чи підтвердження окремих положень або в цілому експертного висновку може бути призначена повторна, додаткова чи контрольна експертиза із залученням до її проведення незалежних експертів [22, с. 231]. В свою чергу Е. В. Талапіна щодо питання юридичної сили експертного висновку обгрунтовує власну авторську думку, звертаючи увагу на те, що обов'язковість або дорадчість експертного висновку повинна залежити від статусу самої експертизи та визначатися при її призначенні [153, с. 60-61]. Подібної думки притримується і О. В. Селезньова, яка вважає, що відсутність правової регламентації статусу висновку правової експертизи суттєво шкодить забезпеченню якісного рівня підготовки проектів юридичних документів. Вченою пропонується на законодавчому рівні закріпити:

- в якості обов'язку, проведення правової експертизи нормативно-правових актів;
- обов'язковий характер експертного висновку для подальшого доопрацювання або відхилення проекту нормативно-правового акту [144].

Варто зазначити, що в літературі окремими вченими приділено увагу змісту експертного висновку. Як правило, вченими акцентується увага на тих питаннях, що повинні бути втілені в експертному висновку. Так, у змісті експертного висновку доцільно вміщувати:

1) найбільш важливі, суттєві аспекти, що повинні відобразити:

- зміст проблемної ситуації, яка потребує законодавчої регламентації;
- можливі оптимальні методи вирішення проблемної ситуації;
- позитивні та негативні наслідки в економічному, політичному, соціальному, правовому та іншому плані, що можуть наступити в результаті введення документу в дію:

- зв'язок положень документу із іншими правовими механізмами із врахуванням економічного, політичного, соціального, управлінського та інших аспектів;

- відповідність документа загальній концепції правового регулювання у відповідній сфері;

- необхідність та своєчасність прийняття документа;

- зв'язок документа із системою діючого законодавства;

- обґрунтованість правових рішень, що закладені у зміст документа;

- оцінку документа з точки зору його забезпеченості фінансовими, організаційними та іншими прийомами, засобами відповідальності, заохочення тощо [21, с. 20];

2) відповіді на поставлені в експертному завданні питання:

- відповідність проекту положенням Конституції, положенням законодавчих актів із наданням переліку документів, з положеннями яких проект не узгоджений;

- непорушність внутрішньої логіки документу (відсутність протиріч між розділами, главами, статтями, пунктами документа);

- наявність всіх змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів з метою забезпечення узгодженості положень проекту юридичного документу [139, с. 67];

3) результати процесу експертного вивчення проекту юридичного документу, що вміщує:

- опис проведеного дослідження;

- висновки щодо наявності або відсутності в проекті юридичного документу норм, реалізація яких може негативно відобразитись на вирішенні поставленої мети;

- пропозиції щодо усунення виявлених в проекті нормативно-правового акту недоліків [17, с. 24];

4) відповіді на такі питання як:

- ступінь досягнення мети закону;

- час, який необхідно витратити для отримання належного результату;

- обсяг організаційних та матеріальних витрат;

- тенденція до скорочення правопорушень;
- рівень договірної дисципліни;
- наукова обґрунтованість документу;
- рівень політичної та правової культури його розробників;
- відповідність положень проекту нормативно-правового акту міжнародно-правовим актам, а також актам органів Європейського Союзу;
- мову документа, його доступність для населення;
- лаконічність та чіткість формулювань [16, с. 11].

Таким чином, узагальнюючи вищевикладені погляди вчених щодо результативності правової експертизи та форм її закріплення можливмо зазначити, що сутність та значення експертного висновку полягає в тому, що він:

- по-перше, відображає процес і результат проведення експертного дослідження проекту юридичного документу;
- по-друге, містить узагальнені думки експертів щодо якості проекту юридичного документу, недоліків, які у ньому виявлені, та засобів їх усунення перед тим, як внести на розгляд до правотворчого органу;
- по-третє, має внутрішню будову, що складається з описової, резулятивної та рекомендаційної частин;
- по-четверте, надає змогу як перевірити якість проекту юридичного документу, так і рекомендувати шляхи усунення виявлених у ньому недоліків;
- по-п'яте, відображає рівень роботи суб'єктів нормопроекування;
- по-шосте, приймається у певному юридично закріпленому порядку;
- по-сьоме, має певний статус, що передбачений чинним законодавством;
- по-восьме, здійснюється у правовій сфері та відображає певних рівень правової підготовки проекту юридичного документу;
- по-дев'яте, приймається уповноваженими суб'єктами відповідно до їх компетенції, що встановлена чинним законодавством.

З огляду на зазначені вище характерні сутнісні та значеннєві аспекти висновку правової експертизи вважаємо, що висновок правової експертизи має понятійне значення. Це надає можливість надати визначення поняттю «висновок правової експертизи», що являє собою письмовий документ, який приймається уповноваженою особою або групою осіб за результатами дослідження проекту

юридичного документу та відображає інформаційний матеріал щодо якісних правових характеристик документу та шляхів усунення виявлених в ньому недоліків.

Ватро зазначити, що чинним законодавством України регуламентуються питання оформлення, прийняття та затвердження висновків правової експертизи юридичних документів. Так, Законом України «Про наукову та науково-технічну експертизу», який регламентує проведення і правової експертизи, встановлено, що висновок державної наукової і науково-технічної експертизи є обов'язковим для прийняття фізичними і юридичними особами до розгляду.

Висновки громадської та інших наукових і науково-технічних експертиз мають, як правило, рекомендаційний характер. Вони беруться до уваги державними органами поряд з висновками державної наукової і науково-технічної експертизи при прийнятті рішень про реалізацію науково-технічних програм, проектів, використання іншої науково-технічної продукції та розробок [54]. Окрім того, у статтях 26 та 27 зазначено Закону України встановлено термін чинності експертних висновків та порядок їх спростування в залежності від того чи іншого виду експертизи.

Відповідно до Положення про організацію та проведення наукових та науково-технічних експертиз встановлено, що висновок експертизи повинен складатися із вступної, констатувальної та заключної частин. Підготовлений висновок експертизи має зводитися до трьох можливих варіантів:

1) проект позитивно оцінюється (погоджується). У довільній формі подається висновок про відповідність поданих пропозицій вимогам чинного законодавства, діючих нормативних документів та актуальності порушених питань;

2) проект не в повній мірі відповідає вимогам чинного законодавства, чинних нормативних документів або тенденціям науково-технічного розвитку. Може повертатися (направлятися) на доопрацювання.

3) проект, реалізація якого суперечитиме вимогам чинного законодавства або тенденціям науково-технічного розвитку і є неприйнятною взагалі (за даних умов чи в даний час), оцінюється негативно і відхиляється [131].

Зазначеним Положенням регламентовано порядок підписання експертних висновків, організації роботи експертних груп над експертним висновком.термін чинності експертного висновку тощо.

Чинний Регламент Верховної Ради України у загальному вигляді робить посилання на експертні висновки як на елементи супровідної документації до проектів законодавчих актів, проте лише у статті 104 зазначається про те, що висновки на проект можуть надаватися відповідними підрозділами Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів України, які «направляються головному комітету для врахування при розгляді законопроекту та прийняття рішення стосовно подальшої роботи над ним» [140].

Регламентом Кабінету Міністрів України передбачено, що нормативно-правові акти Уряду, окрім розпоряджень та кадрової документації, направляються для проведення правової експертизи до Міністерства юстиції України (параграф 61, 62). При чому досить ретельно регламентовано положення про експертний висновок, що має бути підготовлений Міністерством юстиції України. Так, «за результатами правової експертизи проекту акта Кабінету Міністрів Мін'юст оформляє висновок за встановленою ним формою, який підписує Міністр або один з його заступників відповідно до розподілу обов'язків.

Висновок Мін'юсту в частині, що стосується експертизи на відповідність проекту акта Кабінету Міністрів *acquis communautaire*, повинен містити:

1) інформацію про:

- належність проекту до пріоритетних сфер, визначених Законом України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" [53], та джерела *acquis communautaire*, які використовувалися головним розробником під час підготовки проекту;

- відповідність проекту положенням джерел *acquis communautaire*, які використовувалися головним розробником під час його підготовки, із зазначенням неврахованих положень названих джерел;

- порядок врегулювання в *acquis communautaire* відносин, які передбачається врегулювати в проекті;

2) оцінку повноти врахування головним розробником джерел *acquis communautaire*;

3) обґрунтування необхідності прийняття акта та строку його дії, подане головним розробником (у разі, коли проект повністю або частково не відповідає *acquis communautaire*);

4) резюме з питання відповідності проекту *acquis communautaire*;

5) пропозиції щодо можливих шляхів доопрацювання проекту (у разі необхідності) [141].

Оскільки на Міністерство юстиції України покладені основні функції щодо здійснення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, Колегією Міністерства було затверджено Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, якими закріплені положення, присвячені регламентації статусу та порядку видання експертного висновку. Відповідно до зазначених Методичних рекомендацій «загальна оцінка проекту нормативно-правового акта формулюється на основі оцінок за кожним з наведених вище блоків питань правової експертизи. Під час визначення загальної оцінки має враховуватися нерівнозначність оцінок за окремими блоками питань. Більший вплив на остаточний висновок щодо проекту мають результати концептуальної та системно-юридичної оцінок. Негативний характер зазначених оцінок може зумовити загальний висновок про необхідність відхилення проекту нормативно-правового акта. Низька юридико-технічна оцінка може обумовити висновок про необхідність більш або менш значного змістовного перероблення проекту або внесення до нього редакційних змін.

Результати правової експертизи відображаються в експертному висновку, який складається з вступної, аналітичної та підсумкової частин:

- у вступній частині визначається об'єкт та предмет правової експертизи, наводяться дані про експерта або групу експертів, які проводили експертизу;

- аналітична частина повинна містити обґрунтовані зауваження до тексту проекту нормативно-правового акта відповідно до кожного з наведених блоків питань правової експертизи, а також пропозиції щодо усунення виявлених недоліків;

- у підсумковій частині формулюються концептуальна, системно-юридична та юридико-технічна оцінки проекту нормативно-правового акта, а також його загальна оцінка» [102].

Таким чином можливо підсумувати, що правова регламентація статусу, та порядку прийняття висновку правової експертизи в чинному законодавстві регламентована на рівні закону та на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Проте, на нашу думку, правове регулювання інституту висновку правової експертизи потребує подальшого вдосконалення, оскільки:

а) залишаються неврегульованими питання щодо структури експертного висновку, його змісту, порядку підготовки та підписання;

б) наявними є колізійні положення щодо розмежування понять «юридична експертиза» та «правова експертиза», рівня обов'язковості висновку правової експертизи тощо;

в) потребують подальшої правової регламентації порядок розробки, оформлення та затвердження висновків правової експертизи щодо проектів відомчих актів, актів органів місцевого самоврядування, локальних документів тощо.

Резюмуючи результати дослідження сутності та практики складання висновків правової експертизи, наголошуючи на їх принциповому значенні для процесу правотворчості, можливо зупинитися на наступних підсумкових тезах.

1. Експертний висновок є основною метою, експертної діяльності уповноважених суб'єктів та характеризує цінність і результативність самої експертної діяльності. Відповідно, статус та значення експертного висновку набувають важливого значення для досягнення відповідного правового ефекту від проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

2. Сутність та значення експертного висновку полягає в тому, що він:

- по-перше, відображає процес і результат проведення експертного дослідження проекту юридичного документу;

- по-друге, містить узагальнені думки експертів щодо якості проекту юридичного документу, недоліків, які у ньому виявлені, та засобів їх усунення перед тим, як внести на розгляд до правотворчого органу;

- по-третє, має внутрішню будову, що складається з описової, результативної та рекомендаційної частин;

- по-четверте, надає змогу як перевірити якість проекту юридичного документу, так і рекомендувати шляхи усунення виявлених у ньому недоліків;

- по-п'яте, відображає рівень роботи суб'єктів нормопроекування;
- по-шосте, приймається у певному юридично закріпленому порядку;
- по-сьоме, має певний статус, що передбачений чинним законодавством;
- по-восьме, здійснюється у правовій сфері та відображає певний рівень правової підготовки проекту юридичного документу;
- по-дев'яте, приймається уповноваженими суб'єктами відповідно до їх компетенції, що встановлена чинним законодавством.

3. Висновок правової експертизи являє собою письмовий документ, який приймається уповноваженою особою або групою осіб за результатами дослідження проекту юридичного документу та відображає інформаційний матеріал щодо якісних правових характеристик документу та шляхів усунення виявлених в ньому недоліків.

3.2. Фактори та умови підвищення ролі правової експертизи юридичних документів в юридичній діяльності

Цінність та значимість будь-якого наукового дослідження, насамперед, визначається наявністю прогностичної інформації щодо подальшого розвитку предмета дослідження, а також рекомендаційного матеріалу відносно шляхів його вдосконалення з метою максимального використання практичного потенціалу предмету дослідження на благо суспільства та держави. Базуючись на результатах дослідження феноменологічних та методологічних засад правової експертизи, в межах останнього підрозділу дисертаційного дослідження, на нашу думку, доцільно окремо зупинитися на проблематиці факторів та умов вдосконалення практики здійснення правової експертизи, що пов'язується нами із необхідністю подальшого підвищення її ролі в правотворчому процесі.

Актуальність вироблення науково обґрунтованих шляхів вдосконалення правової експертизи юридичних документів на сьогодні визначається:

- по-перше, умовами розвитку суспільства, оскільки правова експертиза є явищем соціальним і відповідно перебуває під впливом різноманітних факторів

розвитку суспільства, особливо в контексті поточних глобалізаційних процесів його трансформації;

- по-друге, умовами розвитку держави та правової системи, оскільки правова експертиза є явищем правовим, що обумовлює їх розвиток та модернізацію в контексті поточних процесів державотворення та правотворення;

- по-третє, факторами правотворчості, оскільки правова експертиза є окремим самостійним інститутом, що здійснюється в межах правотворчого процесу та визначається загальними умовами й обставинами впливу соціальних факторів правоутворення на процес експертування юридичних документів.

З огляду на вказане, можливо звернути увагу на потрійний характер впливу соціальних факторів на розвиток правової експертизи, що потребує адекватного вивчення цих факторів, на підставі чого виробити концептуальні засади вдосконалення практики здійснення правової експертизи юридичних документів, використовуючи даний інститут для підвищення якості законодавчої бази держави.

В юридичній літературі звертається увага на те, що правова експертиза, насамперед, має принциповий, важливий характер, що забезпечує незалежне оцінювання якісних характеристик проекту юридичного документу, проте потребує модернізації здійснення з метою забезпеченні повноти та об'єктивності її проведення й формулювання експертних висновків. Проте, лише деякими вченими предметно наголошується на питанні вдосконалення правової експертизи, що в переважній більшості пов'язується із певними методичними рекомендаціями практики її здійснення. На нашу думку, шляхи вдосконалення правової експертизи можуть бути виокремлені шляхом:

- узагальнення поглядів вчених та державних діячів щодо проблематики здійснення правової експертизи юридичних документів;

- виокремлення тенденцій розвитку як факторів правотворчості, так і практики здійснення правової експертизи;

- встановлення загальнотеоретичних основ правової експертизи, суб'єктів її здійснення, методики її проведення, стадійної послідовності експертування юридичних документів тощо;

- моделювання оптимальних механізмів проведення правової експертизи юридичних документів відповідно до потреб практики правотворчості.

Зазначені вище аспекти вивчення питання вдосконалення правової експертизи юридичних документів надасть змогу комплексно підійти до зазначеного питання. З огляду на вказане, в межах цього підрозділу дисертаційного дослідження нами буде:

- 1) проаналізовано стан правової регламентації інституту правової експертизи в Україні;
- 2) на підставі аналізу поглядів вчених та державних діячів виокремлено основні тенденції розвитку правової експертизи юридичних документів;
- 3) звернено увагу на недоліки практики правової експертизи в Україні, що створює загрозу прийняття недосконалих за формою і змістом юридичних документів;
- 4) виокремлено та охарактеризовано шляхи вдосконалення практики правової експертизи відповідно до потреб державно-правового будівництва та розвитку законодавства.

В цілому вітчизняне законодавство досить комплексно приділяє увагу правовому закріпленню статусу правової експертизи проектів юридичних документів. Як правило, така регламентація торкається питань проведення правової експертизи проектів законодавчих актів та підзаконних актів центральних та місцевих органів виконавчої влади. Відповідно до Закону України «Про наукову та науково-технічну експертизу» наукова та науково-технічна експертиза являє собою діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів [54].

Статтею 5 зазначеного Закону України закріплено, що може бути об'єктами наукової та науково-технічної експертизи, до складу яких віднесено і «проекти, програми, пропозиції різного рівня, щодо яких необхідно провести науково обґрунтований аналіз і дати висновок про доцільність їх прийняття, впровадження, подальшого використання тощо». Таким чином можливо зробити висновок про те, що цим законодавчим актом регламентується і проведення наукової правової експертизи проектів юридичних документів.

Окрім того, законом встановлені принципи та завдання наукової та науково-технічної експертизи, визначено коло суб'єктів, що здійснюють експертне дослідження, вимоги щодо їх акредитації, форми і види експертиз, підстави їх

проведення, права та обов'язки суб'єктів експертування, порядок проведення наукових та науково-технічних експертиз, їх економічне забезпечення та відповідальність суб'єктів за порушення законодавства про експертну діяльність тощо. Законодавством України окремо встановлено порядок проведення:

- гендерної експертизи проектів нормативно-правових актів, котра проводиться як складова частина правової експертизи, що здійснюється Міністерством юстиції України [132];
- експертизи проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire* [53].

На виконання положень зазначеного Закону України прийняте Положення про організацію та проведення наукової та науково-технічної експертизи та Порядок проведення державної акредитації фізичних та юридичних осіб на право проведення наукової та науково-технічної експертизи [131, 112]. Цими документами встановлено порядок проведення експертного дослідження, умови координації діяльності експертів, права та обов'язки експерта, вимоги до експертного висновку, порядок організації та проведення експертизи, відповідальність суб'єктів експертної діяльності. Окрім того, регламентовано порядок проведення акредитації зі сторони Міністерства освіти і науки України суб'єктів експертної діяльності, оформлення заявок на видачу свідоцтва та порядок видачі самого свідоцтва.

Відповідно до положень регламенту Верховної Ради України кожний законопроект після його реєстрації у секретаріаті Верховної Ради України направляється до профільного комітету «...для підготовки експертного висновку на відповідність оформлення та реєстрації законопроекту, проекту іншого акта вимогам закону, Регламенту Верховної Ради України та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів» (частина 1 статті 93), в подальшому ці висновки стануть одним із складових частин «справи законопроекту» (стаття 97). В законодавстві передбачена певна особливість експертування законопроектів про внесення змін і доповнень до Конституції України, що відображено на підвищеній ролі таких законопроектів, що знаходить свій прояв у неодноразовості експертиз та невідкладності їх проведення експертними установами (стаття 145) [140].

Стаття 103 Регламенту Верховної Ради України безпосередньо присвячена питанню експертування законопроектів, в якій встановлено, що «за дорученням

Голови Верховної Ради України або відповідно до розподілу обов'язків - Першого заступника Голови Верховної Ради України, заступника Голови Верховної Ради України або за рішенням головного комітету законопроект направляється на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення інформаційного чи наукового дослідження; при цьому предмет і мета експертизи, пошуку, дослідження повинні бути чітко визначені» [140].

Окрім того, зареєстрований та включений до порядку денного сесії законопроект при підготовці до першого читання в обов'язковому порядку направляється для проведення наукової експертизи, а при підготовці до всіх наступних читань - для проведення юридичної експертизи та редакційного опрацювання у відповідні структурні підрозділи Апарату Верховної Ради. Остаточна юридична експертиза і редакційне опрацювання здійснюються після прийняття акта Верховної Ради в цілому.

Положеннями Регламенту Верховної Ради України також закріплені строки подання експертних висновків до Верховної Ради, що подаються не пізніше 14 днів з дня надходження такого звернення від посадових осіб та органів Верховної Ради. При чому, якщо в установлені строки висновки не одержано, вважається, що зауваження відсутні.

Варто зазначити, що Регламент Верховної Ради України переважно регламентує порядок проведення будь-якої експертизи законопроектів і лише в контексті підготовки законопроекту до першого читання та поточних сесійних парламентських читань вказує на особливості проведення саме юридичної експертизи. Проте, на нашу думку, зазначені вище положення Регламенту Верховної Ради України лише поверхово врегульовують порядок проведення юридичної експертизи законопроектів. Доцільно окремо в положеннях Регламенту Верховної Ради України закріпити:

- 1) коло суб'єктів юридичної експертизи законопроектів та встановити їх правовий статус;
- 2) статус експертного висновку та обов'язковість його врахування в процесі подальшого доопрацювання законопроекту;
- 3) процедуру експертного розгляду проекту юридичного документу в комітетах парламенту та під час проведення сесійних читань;

4) типове коло питань, що виносяться на розгляд суб'єктів юридичної експертизи;

5) порядок проведення повторних, контрольних та додаткових експертиз тощо.

Питання правового забезпечення проведення правових експертиз проектів нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України регламентовано у Регламенті Кабінету Міністрів України. Відповідно до Глави 4 Регламенту, що має назву «Правова експертиза», встановлено, що «проект акта Кабінету Міністрів (за винятком проекту розпорядження з кадрових питань або про затвердження складу консультативних, дорадчих, інших допоміжних органів і робочих груп) головний розробник подає Мін'юсту для проведення правової експертизи разом з пояснювальною запискою, матеріалами погодження (листами із зауваженнями і пропозиціями) та довідками» (параграф 61) [141].

Окрім того, Регламентом Кабінету Міністрів України визначено порядок проведення правової експертизи, що пов'язується із тим колом питань, на які необхідно найти відповідь. Встановлено, що «Мін'юст під час проведення правової експертизи перевіряє проект акта Кабінету Міністрів на відповідність Конституції України [141], актам законодавства та чинним міжнародним договорам України, стандартам Ради Європи у сфері демократії, верховенства права та прав людини, зокрема положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [81], з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (гендерно-правова експертиза), а в разі, коли проект акта належить до пріоритетних сфер адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, - на його відповідність *acquis communautaire* (параграф 62) [53].

Регламентом також встановлюється порядок прийняття та зміст експертного висновку. Окрім того, встановлено правовий статус самого висновку, що пов'язується із тим, що у випадку негативного висновку сам проект акту не може бути винесено на розгляд до Кабінету Міністрів України [141]. У параграфі 72 Регламенту Кабінету Міністрів України передбачено проведення повторної правової експертизи у випадку доопрацювання акту.

Варто зазначити, що Регламентом Кабінету Міністрів України сам Кабінет Міністрів України за статусом визнається суб'єктом експертизи законів, що

надходять на підпис Президенту України. Так, відповідно до параграфу 122 Кабінет Міністрів за рішенням Президента України проводить експертизу закону, що надійшов на підпис Президентові України, та не пізніше ніж протягом семи днів подає йому свої пропозиції щодо такого закону [141]. Окрім того, Кабінет Міністрів України є суб'єктом експертизи і щодо законопроектів, які ініційовані народними депутатами України. «За зверненням Голови Верховної Ради, його першого заступника, заступника або голови комітету Верховної Ради відповідно до Регламенту Верховної Ради Кабінет Міністрів готує до законопроекту, ініційованого народним депутатом (народними депутатами) України, висновок та подає його Верховній Раді не пізніше ніж протягом 14 днів з дня надходження законопроекту до Кабінету Міністрів [141].

Ватро зазначити, що Регламент Кабінету Міністрів України в цілому досить комплексно підходить до питання правової регламентації інституту правової експертизи, характеризуючи сам Кабінет Міністрів України як:

- суб'єкта правотворчості, акти якого експертизує Міністерство юстиції України;
- суб'єкт правової експертизи, що проводить експертне дослідження законів, які надходять на підпис до Президента України та законопроектів, що ініційовані народними депутатами України.

Проте, можливо виокремити ряд недоліків правового регулювання порядку здійснення правової експертизи. Так, у Регламенті залишилось поза увагою правотворця питання правової регламентації порядку проведення правової експертизи, умов забезпечення проведення правової експертизи, осіб, на яких покладається проведення правової експертизи, неврегульованим залишилось питання експертизи актів інших суб'єктів законодавчої ініціативи.

Проведення експертного дослідження актів Президента України та документів, що надходять на підпис Президенту України, покладено на Центр нормопроектного забезпечення діяльності Президента України. Положенням про зазначений Центр встановлено, що він здійснює забезпечення проведення наукової експертизи проектів нормативно-правових актів [162]. Тим самим на Центр нормопроектного забезпечення діяльності Президента України покладена функція організатора експертних досліджень, що можуть бути проведені і за участю інших суб'єктів.

Недоліком положення є відсутність правової регламентації процедури проведення правової експертизи актів Президента України, що безумовно потребує відповідного доопрацювання на законодавчому рівні.

На рівні місцевих державних адміністрацій згідно із Типовим регламентом місцевої державної адміністрації встановлено, що юридичним відділом адміністрації проводиться правова експертиза проектів розпоряджень голови місцевої держадміністрації, готуються висновки правової експертизи у разі їх невідповідності актам законодавства та/або подаються пропозиції щодо приведення таких проектів у відповідність з вимогами законодавства [157]. Окрім того встановлено, що Проекти розпоряджень підлягають обов'язковій правовій експертизі у юридичному відділі.

Юридичний відділ опрацьовує поданий проект розпорядження, зокрема проводить його правову експертизу, вносить поправки, пов'язані з приведенням проекту розпорядження у відповідність з вимогами нормопроєктувальної техніки, а також у разі потреби редагує проект розпорядження. Юридичний відділ під час проведення правової експертизи:

- перевіряє проект розпорядження на відповідність Конституції та законам України, іншим актам законодавства;
- оцінює ефективність обраного правового шляху врегулювання проблеми;
- перевіряє проект розпорядження на відповідність вимогам, встановленим цим Регламентом, а також повноту погодження із заінтересованими органами.

У разі виявлення невідповідності проекту розпорядження чи його окремих положень актам законодавства юридичний відділ готує зауваження до такого проекту та повертає його на доопрацювання головному розробникові з відповідними пропозиціями. У разі коли недоліки проекту розпорядження не можуть бути усунені шляхом доопрацювання, юридичний відділ готує висновок [157].

Варто зазначити, що вказані положення проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів місцевих органів виконавчої влади регламентують лише загальні засади її здійснення. На нашу думку, зазначений Типовий регламент потребує суттєвого доопрацювання в контексті регламентації самого інституту правової експертизи. Необхідно визначити коло суб'єктів правової експертизи, встановити їх статус, порядок проведення правової експертизи, оформлення експертних висновків тощо.

Згідно із зазначеними вище положеннями чинного законодавства України, досить значний об'єм експертних досліджень покладається на Міністерство юстиції України. Відповідно, Колегією Міністерства юстиції України схвалено «Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів» [102]. Встановлено, що правова експертиза може бути проведена щодо проекту:

- закону України;
- указу Президента України;
- постанови Кабінету Міністрів України;
- постанови Національного банку України;
- наказу міністерства;
- наказу іншого центрального органу виконавчої влади.

Завданнями правової експертизи проекту нормативно-правового акта є:

а) «об'єктивне і повне дослідження поданого на розгляд експертів проекту відповідно до предмета експертизи виходячи із загальносуспільних та загальнодержавних інтересів, засад побудови правової системи;

б) розроблення у разі необхідності пропозицій щодо внесення до проекту або інших пов'язаних з ним нормативно-правових актів необхідних змін і доповнень;

в) підготовка обґрунтованого експертного висновку з усебічною оцінкою проекту нормативно-правового акта» [102].

Зазначеними методичними рекомендаціями регламентуються види правової експертизи, порядок її проведення та предмет, критерії оцінювання документу, особливості проведення наукової правової експертизи, що потребує участі науковців для надання відповідей на поставлені питання експертного дослідження.

Правова експертиза актів органів місцевого самоврядування не має єдиного правового регулювання та здійснюється відповідно до положень, які розробляються і затверджуються самими органами місцевого самоврядування. Як правило робота по проведенню правової експертизи актів органів місцевого самоврядування проводиться відповідними службами цих органів і у деяких випадках із залученням сторонніх науково-дослідних установ або інших компетентних суб'єктів.

В процесі розробки та прийняття локальних юридичних документів практика показує, що їх правова експертиза як така майже відсутня. Як правило правова

експертизи торкається лише основних «крупних» проектів, документів зовнішньоекономічного характеру, статутної документації, договірної документації тощо. Єдиного порядку здійснення правової експертизи на законодавчому рівні не регламентовано, проте може визначатися як внутрішніми положеннями, що розроблені самим суб'єктом локальної правотворчості, або відповідно до волевиявлення його органів управління в кожному окремому випадку.

Отже, правова регламентація інституту правової експертизи проведена досить комплексно, на всіх рівнях законодавства (законодавчому та підзаконному), проте існуючі правові положення потребують подальшого удосконалення та оновлення з метою подолання колізій та пробільності.

В літературних джерелах неодноразово піднімалося питання щодо вдосконалення тих або інших аспектів правової експертизи юридичних документів. Так, на думку С. Змієвської процес правозакріплення потребує наукового підґрунтя експертування економічних, політичних, соціальних та інших суспільних відносин у вигляді формально визначених правил соціально-правового змісту [66, с. 206], чим вченим наголошується на посиленні ролі наукового забезпечення експертного процесу в процесі правозакріплення. В літературних джерелах вже висловлювалась думка про те, що експертиза юридичних документів потребує вдосконалення наукового забезпечення, що пов'язувалось вченими із «модернізацією» наукового вчення про правову експертизу шляхом її «структуризації на:

- наукознавчу частину, в якому надавалася б відповідь на питання предмету експертології, її місце в правотворчому процесі, систему методів здійснення, виокремлювалися б завдання експертизи;
- методологічну частину, в якій надавалася б відповідь на питання порядку проведення експертного дослідження, суб'єктів її здійснення тощо;
- резулятивну частину, в якій було б узагальнено та оптимізовано розуміння експертного висновку, порядку його підготовки, структури та статусу [173, с. 64-67].

На проблематиці наукового забезпечення законодавчого процесу у своїх працях наголошує і Ю. С. Шемшученко, який стверджує про те, що лише юридична наука здатна забезпечити системний розвиток законодавчої бази в цілому. Академіком справедливо звертається увага на недоліки законодавчого процесу, що потребують наукових відповідей на питання методології законотворення. Зазначене пов'язується

із запровадженням «науково-методологічних засад у практику здійснення всіх стадій законотворення (в тому числі і проведення правової експертизи законопроектів – *В. Б.*), що можливо шляхом розробки концепції розвитку законодавства на найближчу перспективу, яка має стати методологічною та практичною основою для удосконалення правового регулювання суспільних відносин у нових умовах [169, с. 7].

Деякими вченими звертається увага на недоліки правової регламентації правотворчого процесу, особливо процесу законотворення. Це потребує комплексного оновлення законодавчої бази, що регламентує порядок проведення підготовки та прийняття нормативно-правових актів. На думку вчених, саме комплексне правове регулювання законотворчого процесу, в тому числі надасть змогу регламентувати інститут правової експертизи як невід'ємний етап законотворчого процесу, що забезпечить надання об'єктивної оцінки якісним показникам юридичного документу [48, с. 332]. Зокрема пропонується закріпити правовий статус самої правової експертизи, регламентувати критерії оцінювання юридичного документу, принципи експертування тощо, статус експертного висновку та його рівень обов'язковості в подальшому правотворчому процесі.

В юридичній літературі С. Михалюк зробила спробу узагальнити все коло проблемних питань, що виникають в процесі правотворчості, які в цілому пов'язані і із недоліками практики здійснення правової експертизи проектів нормативно-правових актів. Так, вченим наголошується на таких аспектах проблеми як:

1) «заплутаність та незрозумілість актів, що приймаються, високий рівень ризику неоднозначності тлумачення їх положень;

2) суперечливість текстів правових актів та явність у них прогалин, через які виникає невизначеність вимог;

3) постійна змінюваність законів та підзаконних нормативно-правових актів через їх неналежну підготовку, що знижує довіру до права і передбачуваність правового регулювання, яке необхідне для успішного розвитку відповідної сфери правового регулювання. Останнє руйнує ту чи іншу частину правової системи, заважає правовому регулюванню життєдіяльності суспільства в цілому;

4) правова зарегульованість суспільних відносин, що зменшує роль інших соціальних засобів впливу на суспільство;

5) надмірна компіляція актів законодавства країн-членів європейського Союзу або Російської Федерації без урахування специфіки вітчизняної правової системи та існуючих у країні соціально-економічних та політичних реалій» [104, с. 222-223].

На думку автора, подолання проблем розвитку законотворчості пов'язується із розмежуванням та вдосконаленням «організаційного та правового забезпечення законотворчості», що здійснюється шляхом:

- по-перше, правової регламентації порядку та методики здійснення законотворчої діяльності;
- по-друге, вдосконаленням кадрового забезпечення законотворчості та діяльності допоміжних служб [104, с. 224-226].

Продовжуючи зазначену думку, можливо наголосити на тому, що і інститут правової експертизи проектів нормативно-правових актів потребує вдосконалення як правового забезпечення, так і організаційного.

Досить комплексно до проблематики вдосконалення експертних досліджень проектів нормативно-правових актів в контексті загальної науки експертології підійшов Ю. Сидельников, який стверджує про те, що на сьогодні трансформується уявлення про експертизу, що обумовлено:

- а) по-перше, сукупністю зовнішніх обставин, які змінюють ставлення до самої експертизи, як до явища, яке може надати високоякісні висновки щодо поставлених питань;
- б) по-друге, сукупністю внутрішніх обставин щодо становлення принципів і методів експертизи [145, с. 128].

Підбиваючи підсумки, вченим було окреслено ряд методичних рекомендацій щодо вдосконалення практики експертних дослідження, а саме:

- прискорити розвиток теоретичних та експериментальних досліджень експертології;
- створити оптимальне правове забезпечення експертної діяльності, що включатиме в себе: положення про експертизу; концепцію експертизи; положення про стимулювання осіб, що беруть участь в експертизі; положення про статус експерта; методичні рекомендації здійснення експертного дослідження;
- створити організаційний механізм забезпечення здійснення експертних досліджень;

- розробити положення про правовий статус експерта, що фіксує його статус, права та обов'язки та міру відповідальності за надання завідомо неправдивого висновку;
- диверсифікувати сферу науково-методичного забезпечення експертизи;
- розробити заходи, що дозволять зламати соціально-психологічну установку на експертизу як на ритуал;
- сприяти організації міжнародних та національних нарад в галузі експертної діяльності;
- організувати спеціальну підготовку кадрів у вищих навчальних закладах;
- забезпечити підготовку та перепідготовку експертів та організаторів експертизи;
- поширювати наукові зв'язки із закордонними організаціями, що спеціалізуються на експертній діяльності;
- забезпечити публікацію методичних та методологічних матеріалів по експертизі у провідних наукових виданнях [145, с. 129-130].

На думку В. Коростея вдосконалення правотворчого процесу в цілому в контексті адаптації законів та інших нормативно-правових актів до європейського законодавства слід розробити механізм із забезпечення виконання цієї роботи. Саме цей механізм поряд із іншими аспектами повинен включати в себе також і проведення внутрішньої і зовнішньої експертизи. Зазначені експертизи проводяться з метою надання відповіді щодо відповідності проектів нормативних актів чинному національному та європейському законодавству. Їх вдосконалення, на думку вченого, потребує:

- включення правової експертизи до механізму правотворчості;
- забезпечення здійснення правової експертизи відповідними фахівцями;
- поєднання бюджетного та позабюджетного фінансування;
- створення економіко-правової основи для експертної перевірки проектів нормативно-правових актів [84, с. 123].

Цілком погоджуючись із поглядами вчених щодо розвитку правової експертизи юридичних документів, варто зазначити, що в переважній більшості зазначені погляди, які сформувався в літературних джерелах, мають епізодичний характер висвітлення та в цілому не систематизовані. Вважаємо, що такий стан речей

негативно відбивається на проблематиці вдосконалення практики здійснення правової експертизи юридичних документів. З метою вироблення та обґрунтування шляхів вдосконалення правової експертизи необхідно узагальнити тенденції розвитку практики правової експертизи в Україні, що має стати основою для вироблення єдиних підходів для модернізації експертної діяльності.

З огляду на зазначені вище аспекти розвитку правової експертизи, на нашу думку, до основних характерних проблем та тенденцій її розвитку можливо віднести наступні:

1) поряд із визнанням важливого значення правової експертизи юридичних документів спостерігається тенденція до формалізації правової експертизи як суто формального явища, що забезпечує не стільки аналіз і оцінку якості проектів юридичних документів, скільки є лише обов'язковим елементом процесу правотворчості, де висновок правової експертизи є необхідним атрибутом супровідної документації до проекту юридичного документу;

2) збільшення обсягів правового експертного вивчення проектів нормативних правових актів, що підтверджується прикладом роботи Міністерства юстиції України з 2003-2008 роки [59-64];

3) правова експертиза набуває розгалуженого характеру, що зумовлено її структуризацією на окремі різновиди, що мають власний предмет вивчення. Так, в практику правотворчої роботи запроваджено такі різновиди правової експертизи проектів нормативно-правових актів як мовленнєва, лінгвістична експертизи, юридико-технічна експертиза тощо. Це надає змогу більш комплексно підійти до вивчення проекту юридичного документу з метою максимальної мінімізації ризиків виникнення колізійності та пробільності в правовому регулюванні;

4) правова експертиза переважно характерна для законодавчого процесу, що обумовлює важливість якісного рівня нормативно-правових актів, що мають форму закону. Проте в переважній більшості поза увагою правового експертного дослідження залишаються нормативно-правові акти підзаконного характеру;

5) правова експертиза юридичних документів поступово отримує і відповідну правову регламентацію і методичне забезпечення проведення правового експертування проектів юридичних документів, що підтверджує необхідність загальної уніфікації правил експертного вивчення проектів юридичних документів;

6) правова експертиза проектів нормативно-правових актів все більше набуває політизований характер. Це виявляється в тому, що правова експертиза проектів переважно нормативно-правових актів стає засобом політичного лобіювання тих або інших інтересів політичних сил шляхом проведення основних, контрольних, альтернативних експертиз проектів юридичних документів, предметом яких є обґрунтування або заперечення тих основних правотворчих ідей, вміщених у документах щодо їх відповідності або невідповідності політичним інтересам тих або інших політичних сил;

7) здійснення правової експертизи відбувається шляхом поширення наукового забезпечення, що обумовлено:

- як залученням фахівців наукових установ до експертування проектів нормативно-правових актів;

- так і розробкою методично-інформаційних джерел щодо порядку проведення правової експертизи юридичних документів;

8) децентралізація експертних досліджень, що полягає у залученні до проведення експертних досліджень тих суб'єктів, що володіють відповідною фаховою підготовкою. Тим самим практика проведення правової експертизи відходить від єдиного суб'єкту правової експертизи, що надає змогу виявити різноманітні думки експертів щодо якості проекту юридичного документу та протидіяти суб'єктивності експертного дослідження;

9) розширення об'єкту вивчення правової експертизи, тобто розширення кола питань, які ставляться перед експертами. Так, до кола питань експертного висновку відносяться не лише питання юридико-технічного характеру, але і питання, що торкаються доцільності прийняття акту, його місця в системі нормативно-правових актів, повноти правового регулювання, прогнозування реалізації положень проекту нормативно-правового акту тощо;

10) комплексний підхід до підготовки фахівців в сфері експертного дослідження, що здійснюється як на рівні підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, так і в межах інститутів перепідготовки та підвищення кваліфікації суб'єктів правової експертизи тощо.

Таким чином, можливо підсумувати, що правова експертиза проектів нормативно-правових актів на сьогодні знаходиться в стані становлення та розвитку,

що пов'язує із тенденцією розширення сфери впливу та поширення. Саме зазначені вище обставини потребують адекватного забезпечення зазначеного розвитку правової експертизи, що визначатиметься аспектами вдосконалення практики здійснення правової експертизи.

Окрім зазначених у цьому підрозділі поглядів науковців щодо вдосконалення експертних досліджень в цілому та правової експертизи зокрема, варто їх узагальнити та звернути увагу на те, що серед загальних напрямків вдосконалення правової експертизи юридичних документів вченими виокремлюються наступні:

а) вдосконалення правового забезпечення практики проведення правової експертизи проектів юридичних документів, що пов'язується із закріпленням її статусу, статусу експертного висновку, порядку проведення, виокремлення кола суб'єктів правової експертизи, закріплення організаційних засад її здійснення, відповідальності експертів тощо [139, с. 69; 138, с. 154];

б) підвищення рівня підготовки експертів, що залучаються до проведення правової експертизи проектів юридичних документів, шляхом їх фахової підготовки, атестації, перевірки рівня знань тощо [24, с. 46-47];

в) покращення методичного забезпечення проведення правової експертизи проектів юридичних документів [24, с. 46-47], шляхом максимального врахування досвіду проведення правових та юридичних експертиз з метою сприйняття правил застосування методів та засобів оцінки нормативно-правових актів [50, с. 70];

г) деформалізація правової експертизи з метою відображення максимально об'єктивних та неупереджених результатів експертного дослідження проектів юридичних документів [138, с. 94, 110, с. 43];

д) встановлення мети експертного дослідження проектів нормативно-правових актів та виокремлення основних завдань правової експертизи, що надасть змогу консолідувати експертні дослідження проектів юридичних документів як за змістом, так і за видами експертизи [5, с. 55];

є) виокремлення об'єкту експертного вивчення, що передбачає регламентацію кола типових питань щодо якісного рівня проектів юридичних документів [124; 125, с. 21];

ж) закріплення обов'язковості проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів [26, с. 52-54, 138, с. 93; 144];

з) уніфікація порядку проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів шляхом надання експертам шаблону, що складається з кола питань, на які експерт повинен надати експертну відповідь [138, с. 118-119; 153, с. 61];

і) залучення до проведення експертних досліджень двох та більше експертів для кожної експертизи та уніфікація форми експертного висновку для можливого подальшого співставлення [153, с. 61-62];

к) запровадження регулярної апробації методики та технології проведення експертиз з метою забезпечення її вдосконалення відповідно до трансформації потреб суспільства у правовому регулюванні [17, с. 22];

Отже, на нашу думку, серед зазначених напрямків модернізації інституту правової експертизи, можливо відзначити, що до таких напрямків відносяться:

- поглиблення наукових юридичних досліджень інституту правової експертизи юридичних документів;
- вдосконалення правового регулювання порядку здійснення правової експертизи;
- уніфікація об'єкту правової експертизи, форми експертного висновку та процесу проведення експертного дослідження;
- підвищення рівня кадрового забезпечення експертування юридичних документів;
- запровадження засобів контролю за порядком здійснення та повнотою експертного дослідження;
- диференціація правової експертизи юридичних документів на окремі різновиди.

Таким чином, можливо резюмувати, що права експертиза юридичних документів має потужний потенціал для вдосконалення якості проектів юридичних документів, що, відповідно до зазначених аспектів модернізації, потребує адекватного «розкриття» та вдосконалення її феноменологічних, методологічних та практичних основ.

Висновки до Розділу 3.

Резюмуючи результати дослідження сутності та практики складання висновків правової експертизи, наголошуючи на їх принциповому значенні для процесу правотворчості, можливо зупинитися на наступних підсумкових тезах.

1. Експертний висновок є основною метою, експертної діяльності уповноважених суб'єктів та характеризує цінність і результативність самої експертної діяльності. Відповідно, статус та значення експертного висновку набувають важливого значення для досягнення відповідного правового ефекту від проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

2. Сутність та значення експертного висновку полягає в тому, що він:

- по-перше, відображає процес і результат проведення експертного дослідження проекту юридичного документу;
- по-друге, містить узагальнені думки експертів щодо якості проекту юридичного документу, недоліків, які у ньому виявлені, та засобів їх усунення перед тим, як внести на розгляд до правотворчого органу;
- по-третє, має внутрішню будову, що складається з описової, резульативної та рекомендаційної частин;
- по-четверте, надає змогу як перевірити якість проекту юридичного документу, так і рекомендувати шляхи усунення виявлених у ньому недоліків;
- по-п'яте, відображає рівень роботи суб'єктів нормопроекування;
- по-шосте, приймається у певному юридично закріпленому порядку;
- по-сьоме, має певний статус, що передбачений чинним законодавством;
- по-восьме, здійснюється у правовій сфері та відображає певних рівень правової підготовки проекту юридичного документу;
- по-дев'яте, приймається уповноваженими суб'єктами відповідно до їх компетенції, що встановлена чинним законодавством.

3. Висновок правової експертизи являє собою письмовий документ, який приймається уповноваженою особою або групою осіб за результатами дослідження проекту юридичного документу та відображає інформаційний матеріал щодо якісних правових характеристик документу та шляхів усунення виявлених в ньому недоліків.

4. На нашу думку, до основних характерних проблем та тенденцій її розвитку можливо віднести наступні:

а) поряд із визнанням важливого значення правової експертизи юридичних документів спостерігається тенденція до формалізації правової експертизи як суто формального явища, що забезпечує не стільки аналіз і оцінку якості проектів юридичних документів, скільки є лише обов'язковим елементом процесу правотворчості, де висновок правової експертизи є необхідним атрибутом супровідної документації до проекту юридичного документу;

б) правова експертиза набуває розгалуженого характеру, що зумовлено її структуризацією на окремі різновиди, що мають власний предмет вивчення. Так, в практику правотворчої роботи запроваджено такі різновиди правової експертизи проектів нормативно-правових актів як мовленнєва, лінгвістична експертизи, юридико-технічна експертиза тощо. Це надає змогу більш комплексно підійти до вивчення проекту юридичного документу з метою максимальної мінімізації ризиків виникнення колізійності та пробільності в правовому регулюванні;

в) правова експертиза переважно характерна для законодавчого процесу, що обумовлює важливість якісного рівня нормативно-правових актів, що мають форму закону. Проте в переважній більшості поза увагою правового експертного дослідження залишаються нормативно-правові акти підзаконного характеру;

г) правова експертиза юридичних документів поступово отримує і відповідну правову регламентацію і методичне забезпечення проведення правового експертування проектів юридичних документів, що підтверджує необхідність загальної уніфікації правил експертного вивчення проектів юридичних документів;

д) правова експертиза проектів нормативно-правових актів все більше набуває політизований характер. Це виявляється в тому, що правова експертиза проектів переважно нормативно-правових актів стає засобом політичного лобіювання тих або інших інтересів політичних сил шляхом проведення основних, контрольних, альтернативних експертиз проектів юридичних документів, предметом яких є обґрунтування або заперечення тих основних правотворчих ідей, вміщених у документах щодо їх відповідності або невідповідності політичним інтересам тих або інших політичних сил;

є) здійснення правової експертизи відбувається шляхом поширення наукового забезпечення, що обумовлено:

- як залученням фахівців наукових установ до експертування проектів нормативно-правових актів;

- так і розробкою методично-інформаційних джерел щодо порядку проведення правової експертизи юридичних документів;

ж) децентралізація експертних досліджень, що полягає у залученні до проведення експертних досліджень тих суб'єктів, що володіють відповідною фаховою підготовкою. Тим самим практика проведення правової експертизи відходить від єдиного суб'єкту правової експертизи, що надає змогу виявити різноманітні думки експертів щодо якості проекту юридичного документу та протидіяти суб'єктивності експертного дослідження;

з) розширення об'єкту вивчення правової експертизи, тобто розширення кола питань, які ставляться перед експертами. Так, до кола питань експертного висновку відносяться не лише питання юридико-технічного характеру, але і питання, що торкаються доцільності прийняття акту, його місця в системі нормативно-правових актів, повноти правового регулювання, прогнозування реалізації положень проекту нормативно-правового акту тощо;

і) комплексний підхід до підготовки фахівців в сфері експертного дослідження, що здійснюється як на рівні підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, так і в межах інститутів перепідготовки та підвищення кваліфікації суб'єктів правової експертизи тощо.

4. На нашу думку, серед зазначених напрямків модернізації інституту правової експертизи, можливо відзначити, що до таких напрямків відносяться:

- поглиблення наукових юридичних досліджень інституту правової експертизи юридичних документів;

- вдосконалення правового регулювання порядку здійснення правової експертизи;

- уніфікація об'єкту правової експертизи, форми експертного висновку та процесу проведення експертного дослідження;

- підвищення рівня кадрового забезпечення експертування юридичних документів;

- запровадження засобів контролю за порядком здійснення та повнотою експертного дослідження;
- диференціація правової експертизи юридичних документів на окремі різновиди.

ВИСНОВКИ

Наукове дослідження правової експертизи юридичних документів, що було здійснено у дисертації надало змогу проаналізувати та встановити специфіку феноменологічних, методологічних та практичних засад правової експертизи. Досягнення мети дослідження та виконання поставлених завдань дисертаційного дослідження відображається у підсумках дисертації, чому і присвячена дана заключна частина цієї роботи.

В межах першого розділу дисертації нами було досліджено феноменологічні основи правової експертизи юридичних документів, що було проведено шляхом:

- 1) по-перше, вивчення історії становлення поглядів на феномен правової експертизи;
- 2) по-друге, аналізу поняття, природи та сутності правової експертизи;
- 3) по-третє, дослідження принципів та функціонального призначення правової експертизи.

Другий розділ дисертації був присвячений дослідженню методологічних основ правової експертизи, в межах якого було вивчено:

- поняття, сутність та зміст об'єкту правової експертизи;
- поняття, склад та правовий статус суб'єктів правової експертизи;
- процесуальні засади здійснення правової експертизи.

Розглядаючи правову експертизу в контексті її практичних основ здійснення у третьому розділі нами було розглянуто:

- а) правовий статус результатів правової експертизи юридичних документів;
- б) фактори та умови підвищення ролі правової експертизи в юридичній діяльності.

Досліджуючи феноменологічні, методологічні та практичні основи правової експертизи нами було встановлено проблематику наукового дослідження правової експертизи в цілому та виокремлено ряд висновків в контексті зазначених вище

питань. За результатами вивчення інституту правової експертизи нами було запропоновано та обґрунтовано ряд авторських визначень таких понять як:

- правова експертиза юридичних документів, що являє собою самостійний етап правотворчого процесу, змістом якого є оцінювання уповноваженими суб'єктами проекту юридичного документу щодо ймовірності ефективного впливу його правових норм на суспільні відносини та досягнення відповідного соціального правового ефекту у випадку його прийняття;

- принципи правової експертизи юридичних документів, що характеризуються як система ідей, теоретичних положень та правил, котрі визначають умови, порядок та характер правового експертування проектів юридичних документів;

- функції правової експертизи як основні напрямки діяльності суб'єктів правової експертизи щодо аналізу юридичного документу та надання обґрунтованого експертного висновку;

- об'єкт правової експертизи, що являє собою теоретико-правові та практичні аспекти якості юридичних документів, що виявляються та аналізуються уповноваженими суб'єктами з метою вироблення об'єктивного висновку щодо наявності або відсутності недоліків юридичного документу та можливих шляхів їх усунення;

- суб'єкт правової експертизи як особа (фізична або юридична), яка має високий освітній та фаховий рівень підготовки, володіє професійними знаннями та навичками в юриспруденції та(або) в сфері, на регламентацію якої націлена дія проекту правового акту, наділений відповідним правовим статусом та здійснює професійний аналіз проекту правового акту з метою надання експертного висновку щодо його досконалості або наявності недоліків;

- стадії правової експертизи - система дій суб'єктів правової експертизи, які характеризують послідовність проведення експертного дослідження, що надає змогу змодельювати оптимальний порядок проведення правової експертизи юридичних документів та забезпечити послідовність, оперативність та комплексність експертного дослідження;

- висновок правової експертизи, що характеризується як письмовий документ, який приймається уповноваженою особою або групою осіб за

результатами дослідження проекту юридичного документу та відображає інформаційний матеріал щодо якісних правових характеристик документу та шляхів усунення виявлених в ньому недоліків.

Підбиваючи підсумки даному дисертаційному дослідженню, можливо їх узагальнити в межах наступних положень.

1. Правова експертиза має тривалу історію свого практичного становлення, природою якої є потреба суспільства та держави у забезпеченні якості як самого процесу правотворчості, так і самих юридичних документів.

2. Встановлено, що з моменту проголошення незалежності України, що потребувало формування національної законодавчої бази, практика здійснення правової експертизи проектів юридичних документів отримує загальне поширення, змістом якого є: її впровадження в практику розробки як загальнодержавних юридичних документів, так і відомчих, місцевих та локальних; проведення правової експертизи юридичних документів на будь-якій стадії підготовки проекту юридичного документу, його внесення до правотворчого органу, обговорення та прийняття; поширення практики проведення правової експертизи діючих юридичних документів щодо їх відповідності іншим документам, місця в системі законодавства, узгодженості між його внутрішніми положеннями, відповідності стану та потребам розвитку суспільних відносин; підвищення рівня правового забезпечення інституту правової експертизи юридичних документів, що надало змогу за допомогою правових норм закріпити правовий статус експертизи, порядок її проведення, правовий статус суб'єктів експертної діяльності, підготовлених експертних висновків тощо; введення системи правових експертиз юридичних документів, що виявляється у запровадженні в практику їх проведення різноманітних різновидів правових експертиз (основних, додаткових, індивідуальних, колективних, контрольних, додаткових тощо); створення спеціальних установ, предметом діяльності котрих є здійснення правових експертиз юридичних документів, що надає змогу проводити як основні, так і додаткові й контрольні експертизи, декілька експертиз тощо; забезпечення фахової підготовки осіб як на рівні відповідної підготовки у вищих навчальних закладах, так і в межах підвищення кваліфікації юристів, що здійснюють правову експертизу юридичних документів.

3. Встановлено, що сутністю правової експертизи є прояв активної поведінки уповноважених суб'єктів (експертів) щодо оцінювання якісного рівня юридичних документів, досконалості правотворчості та актуальності у прийнятті юридичного документу за різноманітними параметрами (відповідність Конституції та законодавству, повнота викладення, відсутність колізійних норм тощо).

4. Оскільки правова експертиза має самостійне понятійне значення, тому було виокремлено:

- *основні ознаки правової експертизи*, до складу яких відносяться наступні: є специфічною формою діяльності, що полягає в аналітичній роботі по оцінюванні якісних характеристик об'єкту щодо їх відповідності чітко визначеним критеріям; здійснюється уповноваженими суб'єктами, котрі мають необхідні знання та досвід, а також наділені відповідним правовим статусом; має власний специфічний об'єкт експертування, що являє собою проект юридичного документу, націлений на здійснення правового впливу на суспільні відносини; має науково обґрунтований характер, оскільки, з однієї сторони, є самостійним засобом забезпечення науковості правотворчого процесу, а з іншої сторони, базується на наукових принципах, правилах та методиках з метою досягнення максимального рівня об'єктивності результатів експертизи; здійснюється у формі дослідження, перевірки, аналізу та оцінки наданого на експертизу об'єкта, з метою надання зауважень на проект юридичного документу та рекомендацій щодо його вдосконалення; є результативною діяльністю, оскільки результатом є науково обґрунтований експертний висновок, що має відповідний правовий статус та націлений на вдосконалення якості юридичного документу; має системний характер, оскільки має власну видову різноманітність (основна, контрольна, повторна, допоміжна тощо експертизи); має методологічний характер, змістом якого є заснованість експертизи на системі правил, форм та методик здійснення, що мають науково обґрунтований характер та націленість на вдосконалення практики її здійснення; має процесуальний характер, оскільки здійснюється в певній послідовності відповідно до стадій правової експертизи; має правовий характер, оскільки базується на системі правових норм, що визначають статус суб'єктів правової експертизи, процесуальний характер її здійснення, принципи правової експертизи, статус експертного висновку тощо;

- *додаткові ознаки*, серед яких було виокремлено наступні: є різновидом експертної діяльності, змістом якої є проведення дослідження, перевірки, аналізу та оцінювання рівня досконалості відповідних об'єктів експертизи, а також підготовка обґрунтованих висновків з метою прийняття найбільш зваженого та об'єктивно зумовленого рішення; здійснюється за допомогою розумових здібностей людини шляхом мислення та побудови відповідних логічних висновків; відповідає законам логічного мислення; має соціальний характер, оскільки здійснюється уповноваженими фахівцями як суб'єктами соціуму відносно соціальних об'єктів, предметів та явищ; має прикладний характер, оскільки здійснюється на практиці шляхом використання системи прийомів та засобів і підпорядковується відповідним правилам.

5. Встановлено, що принципи правової експертизи мають багатоаспектний різновекторний характер розуміння та пов'язуються із їх визначенням як системи правил, ідей, вихідних положень, що: визначають характер діяльності суб'єктів правової експертизи; закріплюють вимоги до процесу проведення експертного дослідження проектів юридичних документів; визначають зміст повноважень суб'єктів правової експертизи; забезпечують об'єктивність експертного дослідження шляхом адекватної протидії впливові факторів правотворчості на суб'єктів правової експертизи; гарантують результативність експертної діяльності відповідно до потреб правотворчої діяльності.

6. Обґрунтовано, що об'єкт правової експертизи доцільно розуміти як багатоаспектне комплексне явище, котре охоплює в собі наступні елементи: *проект юридичного документу*, що поданий на експертизу в контексті його форми, змісту, юридико-технічної будови, мовленнєвого вираження нормативних положень та доцільності прийняття; *пакет нормопроектної документації*, що включає в себе сам проект правового акту, супровідний лист, пояснювальну документацію (обґрунтування), порівняльні таблиці тощо, що аналізуються та вивчаються експертами з метою надання експертного висновку; *коло питань*, що ставляться перед експертом, на які необхідно надати обґрунтовану експертну відповідь, що включають в себе питання відносно погодженості положень проекту, їх непротиворічності, відповідності правилам юридичної техніки, положенням чинного законодавства, нормам міжнародного права тощо; *система інформаційних даних*

про сферу суспільних відносин, рівень дисбалансу їх розвитку, зміст та форму проекту юридичного документу, очікувані результати розвитку суспільних відносин тощо, що трансформуються в експертний інформаційний матеріал у формі експертного висновку, який має відповідний статус та викликає відповідні наслідки для подальшої «юридичної долі» проекту юридичного документу; *встановлення рівня відповідності* проекту юридичного документу критеріям якості, що передбачає надання експертами висновку відносно недоліків документу та шляхів їх усунення.

7. Особливостями об'єкту правової експертизи юридичних документів є наступні: має універсальний характер та визначає теоретико-правові та практичні аспекти якості будь-яких юридичних документів, незалежно від їх форми, змісту та місця в ієрархічній будові системи нормативно-правових актів; визначає предметність діяльності суб'єктів правової експертизи, їх правовий статус та коло питань, що досліджуються експертами; обумовлює процесуальний характер проведення правової експертизи, оскільки від складності об'єкту правової експертизи залежить система стадій експертного дослідження проекту юридичного документу; має енциклопедичний характер визначення, оскільки потребує розкриття свого поняття на рівні енциклопедії з метою однозначного розуміння його змісту; є основою методологічних засад правової експертизи, оскільки визначає предметність, офіційність, компетентність та послідовність проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

8. Здобутками юридичної науки в сфері розуміння поняття, складу та правового статусу суб'єктів правової експертизи, насамперед, стали: по-перше, розуміння правової експертизи юридичних документів як діяльності, що проводиться уповноваженими суб'єктами; по-друге, усвідомлення статусу експерта як особи, що має необхідний рівень освіти, досвіду роботи за фахом, наділений необхідними моральними якостями, є неупередженим та має високий рівень професійних здібностей; по-третє, визначення в якості одного із головних шляхів вдосконалення правової експертизи юридичних документів – підвищення вимог до суб'єктів правової експертизи та вироблення ефективного механізму контролю за діяльністю суб'єктів правової експертизи.

9. Основними ознаками суб'єкта правової експертизи є наступні: являє собою або фізичну особу, або юридичну особу у вигляді експертної установи; відповідає

встановленим законом вимогам, а саме: освітнім, кваліфікаційним, відповідним моральним та діловим якостям; наділений певним статусом, тобто має чітковизначені права та обов'язки, що мають збалансований характер та пов'язані із експертною діяльністю по оцінюванню проекту юридичного документа; здійснює аналіз правового акту та проводить його оцінювання з точки зору якісних критеріїв, що торкаються правової сфери та тієї сфери суспільних відносин, на регулювання якої націлений проект правового акту; експерт є незалежною особою та може бути притягнений до юридичної відповідальності за надання завідомо неправдивого експертного висновку; здійснює експертизу у чітковизначених процесуальних формах та в порядку законодавчо закріпленої процедури; має ряд соціально-економічних гарантій, що націлені на забезпечення його експертної діяльності; може мати як постійний характер діяльності, так і залучатися до експертної роботи тимчасово за необхідністю.

10. Виокремлено стадії правової експертизи, а саме: *початкова*, змістом якої є ініціювання проведення правової експертизи зі сторони зацікавлених суб'єктів, в тому числі і суб'єктів правотворчості, підготовка всього необхідного пакету документів для проведення правової експертизи, передача офіційного звернення та матеріалів експертизи уповноваженим експертам для проведення експертного дослідження об'єкту експертизи; *основна*, змістом якої є формування робочої експертної групи, виокремлення питань, які висуваються до суб'єктів експертизи, розподіл обов'язків між членами робочої групи, проведення комплексного оцінювання об'єкту правової експертизи, формування робочого варіанту експертного висновку; *заключна* стадія, змістом якої є визначення загальної думки експертів щодо кожного питання, яке ставилось перед експертами, визначення наявності або відсутності особливих думок експертів, підготовка остаточної редакції експертного висновку, підписання висновку експертами та передання його ініціатору проведення правової експертизи.

11. З'ясовано, що експертний висновок є основною метою експертної діяльності уповноважених суб'єктів та характеризує цінність і результативність самої експертної діяльності. Відповідно статус та значення експертного висновку набувають важливого значення для досягнення відповідного правового ефекту від проведення експертного дослідження проектів юридичних документів.

12. Встановлено, що сутність та значення експертного висновку полягає в тому, що він: по-перше, відображає процес і результат проведення експертного дослідження проекту юридичного документу; по-друге, містить узагальнені думки експертів щодо якості проекту юридичного документу, недоліків, які у ньому виявлені, та засобів їх усунення перед тим, як внести на розгляд до правотворчого органу; по-третє, має внутрішню будову, що складається з описової, резулятивної та рекомендаційної частин; по-четверте, надає змогу як перевірити якість проекту юридичного документу, так і рекомендувати шляхи усунення виявлених у ньому недоліків; по-п'яте, відображає рівень роботи суб'єктів нормопроекування; по-шосте, приймається у певному юридично закріпленому порядку; по-сьоме, має певний статус, що передбачений чинним законодавством; по-восьме, здійснюється у правовій сфері та відображає певний рівень правової підготовки проекту юридичного документу; по-дев'яте, приймається уповноваженими суб'єктами відповідно до їх компетенції, що встановлена чинним законодавством.

13. Виокремлено тенденції розвитку правових експертиз, а саме:

а) тенденція до формалізації правової експертизи як суто формального явища;

б) правова експертиза набуває розгалуженого характеру, що зумовлено її структуризацією на окремі різновиди, що мають власний предмет вивчення;

в) правова експертиза переважно характерна для законодавчого процесу, що обумовлює важливість якісного рівня нормативно-правових актів, що мають форму закону;

г) правова експертиза поступово отримує і відповідну правову регламентацію і методичне забезпечення проведення правового експертування проектів юридичних документів, що підтверджує необхідність загальної уніфікації правил експертного вивчення проектів юридичних документів;

д) правова експертиза проектів нормативно-правових актів все більше набуває політизований характер;

є) здійснення правової експертизи відбувається шляхом поширення наукового забезпечення, що обумовлено:

- як залученням фахівців наукових установ до експертування проектів нормативно-правових актів;

- так і розробкою методично-інформаційних джерел щодо порядку проведення правової експертизи юридичних документів;

ж) децентралізація експертних досліджень, що полягає у залученні до проведення експертних досліджень тих суб'єктів, що володіють відповідною фаховою підготовкою;

з) розширення об'єкту вивчення правової експертизи, тобто розширення кола питань, які ставляться перед експертами;

і) комплексний підхід до підготовки фахівців в сфері експертного дослідження, що здійснюється як на рівні підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, так і в межах інститутів перепідготовки та підвищення кваліфікації суб'єктів правової експертизи тощо;

14. Обгрунтовано напрями модернізації правової експертизи, до яких відносяться:

- поглиблення наукових юридичних досліджень інституту правової експертизи юридичних документів;

- вдосконалення правового регулювання порядку здійснення правової експертизи;

- уніфікація об'єкту правової експертизи, форми експертного висновку та процесу проведення експертного дослідження;

- підвищення рівня кадрового забезпечення експертування юридичних документів;

- запровадження засобів контролю за порядком здійснення та повнотою експертного дослідження;

- диференціація правової експертизи юридичних документів на окремі різновиди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова В. А. Передумови та шляхи подолання нормативно-правових (процесуальних) помилок у діяльності судового експерта / В. А. Абрамова // Право України. – 2007. - № 7. – С. 65-70.

2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: БЕК, 1995. – 320 с.
3. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы / И. А. Алиев, Т. В. Аверьянова. – Баку: Азернешр, 1992. – 198 с.
4. Аналитический вестник. Аналитическое управление Государственной Думы Российской Федерации. - М., 1997. - 340 с.
5. Андрюк В. В. Принципы перспективного правового прогнозування / В. В. Андрюк // Держава і право. Юридичні та політичні науки. – 2001. - № 14. – С. 55-62.
6. Артемьева Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Артемьева. – М.: Норма, 2006. – 477 с.
7. Ашмарин И. И., Юдин Б. Г. Основы гуманитарной экспертизы / И. И. Ашмарин, Б. Г. Юдин // Человек. – 1997. - № 3. – С. 76-86.
8. Баглей О. В., Сорохан В. В. Екологічна експертиза: [навч. посібник] О. В. Баглей, В. В. Сорохан. — Чернівці : Рута, 2007. — 128 с.
9. Бажанов О., Бодак А. Проблемы криминологической экспертизы / О. Бажанов, А. Бодак // Юстыцыя Беларусі. - 2005. - №4. – С. 65-66.
10. Баландин В. Н. Принципы юридического процесса / В. Н. Баландин, А. А. Павлушина. – Тольятти: ВУиТ, 2001. – 150 с.
11. Банасюкевич В. Д., Сокова А. И. Вопросы формирования теории документоведения. Развитие советского документоведения (1917-1981г.г.) / В. Д. Банасюкевич, А. И. Сокова // Сборник научных трудов ВНИИДАД. – М., 1983. – С. 5-27.
12. Барановский Н. И. Методология криминологической экспертизы проектов нормативных правовых актов / Н. Барановский // Юстыцыя Беларусі. – 2006. - №5. – С. 68-71.
13. Баранюк Ю. В. Законотворчий процес – його основні риси і особливості / Ю. В. Баранюк // Право України. – 1998. - №4. – С. 81-83.
14. Бару М. Закон потребує уважного ставлення / М. Бару // Право України. – 1993. - №5-6. – С. 33-35.
15. Бешелев С. Г., Гурвич Ф. Г. Экспертные оценки / С. Г. Бешелев,

Ф. Г. Гурвич. – М.: Наука, 1973. – 202 с.

16. Бірченко Ю. І. Деякі критерії оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів / Ю. І. Бірченко // Наукові записки. – 2004. – Том 26. – С. 9-15.

17. Богданов Е. П. Криминологическая экспертиза в системе законотворческого процесса Республики Беларусь / Е. П. Богданов // Юстыцыя Беларусі. – 2007. - №9. – С. 21-25.

18. Богданов Ю. А. Сущность и явление / Ю. А. Богданов. - К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1962. – 232 с.

19. Бойко Ю. Д. Законотворчість: поняття та структура / Ю. Д. Бойко // Право України. – 2002. - №5. – С. 17-21.

20. Василевич Г. А. Проблемы законотворческой деятельности Верховного Совета Республики Беларусь: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Г. А. Василевич. – Мн., 1993. – 46 с.

21. Васильев М. А. Правовая и лингвистическая экспертиза проектов актов местного самоуправления / М. А. Васильев. – Обнинск: Ин-т муниципального управления, 2002. – 84 с.

22. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка]. – К.: Юрид. Думка, 2007. – 890 с.

23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.

24. Выступление Керимова Д. А. на "круглом столе" по теме: "Закон в переходный период: опыт современной России. // Государство и право. - 1995. - № 10. - С.46-47.

25. Воронов М. Н. Правовые акты законодательной власти в Украине: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Воронов М. Н. – Х., 1997. – 192 с.

26. Выступление Шеремета К. Ф. на "круглом столе" по теме: "Закон в переходный период: опыт современной России // Государство и право. - 1995. - № 10. - С.52-54.

27. Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. [Монография] / О. А. Гаврилов. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1993. – 256 с.

28. Глущенко Ю. М. Питання вдосконалення правотворчої діяльності / Ю. М. Глущенко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні та політичні

науки. – 2005. - Вип. 27. - К. – С. 273-278.

29. Головистикова А.Н. Проблемы теории государства и права: учебн. / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 832 с.

30. Горбатенко В. П., Нагребельний В. П. Экспертиза // Юридична енциклопедія: в 6т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) [та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 1998 – Т. 2. – 1999. – 744 с.

31. Горшенёв В. М. Теория юридического процесса / В. М. Горшенёв. – М.: Госюриздат, 1982. – 246 с.

32. Грановский Г. Л. Экспертные задачи: понятие, структура, стратегия решения / Г. Л. Грановский // Теоретические и методологические вопросы судебной экспертизы. [Сб. научных трудов]. – М.: ВНИИСЭ, 1985. – С. 70-78.

33. Грошовий Ю. М., Тацій В. Я. Актуальні проблеми законотворчого процесу в Україні / Ю. М. Грошовий, В. Я. Тацій // Концепція розвитку законодавства України. [Матеріали науково-практичної конференції (травень 1996 р.)]. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 33–35.

34. Губаева Т. В., Шакирова Д. И. Принцип определенности правовой нормы и лингвистическая экспертиза законопроектов / Т. В. Губаева, Д. И. Шакирова // Межвузовский сборник научных трудов «Юрислингвистика-3: Проблемы юрислингвистической экспертизы». – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2002. – С. 263–272.

35. Гузнов А. Г., Кененов А. А., Рождественская Т. Э. Современный законодательный процесс: основные институты и понятия / А. Г. Гузнов, А. А. Кененов, Т. Э. Рождественская. – Смоленск: ТРАСТ-ИМАКОМ, 1995. – 96 с.

36. Дашковська О. Р. Гендерна експертиза законодавства: методологічні проблеми / О. Дашковська // Вісник Акад. Правових Наук. – 2006. - № 4. – С. 219-225.

37. Джужа О. М., Василевич В. В., Кирилюк А. В. Теоретичні проблеми сучасного погляду на розвиток кримінології / О. М. Джужа, В. В. Василевич, А. В. Кирилюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2002. – № 6. – С. 55–61.

38. Джужа О. М. Кримінологічна експертиза як один із напрямків кримінологічної практики / О. М. Джужа // Право України. – 2003. - № 10. – С. 96-

39. Дідич Т. О. Нормопроекування: теоретико-правовий аспект: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. О. Дідич. – К., 2006. – 239 с.
40. Дмитрук В. Н. Нормотворческий процесс в Республике Беларусь / В. Н. Дмитрук // Актуальные вопросы правотворчества в Республике Беларусь. [Материалы научно-практической конференции (21 грудня 2000 г.)]. – Мн.: Нац. Центр законодательной деятельности, 2001. – С. 90–94.
41. Добров Г. М. Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании / Г. М. Добров. – К.: Наукова думка, 1974. – 144 с.
42. Дробязко С. Г. Общая теория права: учеб. пособ. [для ВУЗов] / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – Мн.: Изд-во Амалфея, 2005. – 336 с.
43. Дорошенко О. Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності // Автореф ....канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. Ф. Дорошенко. – К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2007. – 22 с.
44. Дутка Г. І. Проблеми правотворчості на сучасному етапі / Г. І. Дутка // Держава і право. Збірник наукових праць: юридичні та політичні науки. – 2001. – Вип. 10. – С. 13-17.
45. Евланов Л. Г., Кутузов В. А. Экспертные оценки в управлении / Л. Г. Евланов, В. А. Кутузов. – М.: Экономика, 1978. – 160 с.
46. Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К. Теория государства и права. [Учебное пособие] / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. – М.: Юристь, 1999. – 234 с.
47. Железняк Н. А. Питання гармонізації нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України із законодавством Європейського союзу / Н. А. Железняк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. - №5. – С. 75-78.
48. Журавльова Г. С. Проблеми регламентації законодавчого процесу в Україні / Г. С. Журавльова // Правова держава. – Вип. 9. – 1998. – С. 332-337.
49. Завадская Л. Н. Гендерная экспертиза российского законодательства: вопросы методологии / Л. Н. Завадская // Гендерная экспертиза российского законодательства: теория и практика. Аналитический вестник (по итогам семинаров Комиссии по делам женщин при Председателе Совета Федерации Федерального

Собрания Российской Федерации). – 2002. – № 4. – С. 177–179.

50. Задиран С. С. Криминологическая экспертиза проектов нормативных правовых актов: современный этап нормативного обеспечения и общие подходы к методике проведения / С. Задиран // Юстыцыя Беларусі. – 2006. - №1. – С. 66-72.

51. Заєць А. П. Роль Міністерства юстиції України в законотворчій діяльності / А. П. Заєць // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. - №1. – С. 31-33.

52. Зайцев А. І. Виступ на доповідь Р. Хорольського на тему: Застосування закону з нечітким змістом (досвід США та Європейських судів і можливість його застосування в Україні) // Український правовий часопис. – 2004. - Вип. 6 (11). – С. 49.

53. Закон України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" від 18.03.2004 р. № 1629-IV // www.rada.gov.ua

54. Закон України “Про наукову та науково-технічну експертизу” від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР // www.rada.gov.ua

55. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / За ред. В. М. Литвина. – К.: Парлам. Вид-во, 2004. – 344 с.

56. Зарубинский Г. М., Френкель С. Я. Экспертиза: приближаясь к идеальному / Г. М. Зарубинский, С. Я. Френкель // Вестник Российской Академии наук. – 1977. - №4. – С. 301-309.

57. Захарова В. И. Общественная экспертиза законопроектов (социологический анализ): Автореф. дисс... канд. социолог. наук: 22.00.04. / В. И. Захарова. – М., 2005. – 34 с.

58. Захарова В. И. Общественная экспертиза законопроектов (социологический анализ): Дисс ... канд. социол. наук: 22.00.04. / В. И. Захарова. – Москва: РАГС, 2005. – 210 с.

59. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2008 рік, затверджений Міністром юстиції України 09.02.2009р. // www.minjst.gov.ua

60. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2007 рік, затверджений Міністром юстиції України 07.02.2008р. // www.minjst.gov.ua

61. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2006 рік, затверджений Міністром юстиції України 27.02.2007р. // www.minjst.gov.ua

62. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2005 рік, затверджений Міністром юстиції України 13.03.2006р. // www.minjst.gov.ua
63. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2004 рік, затверджений Міністром юстиції України 10.02.2005р. // www.minjst.gov.ua
64. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2003 рік, затверджений Міністром юстиції України 15.02.2004р. // www.minjst.gov.ua
65. Зинин А. М., Майлис Н. П. Судебная экспертиза. [Учебник] / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М.: Право и закон, 2002. – 320 с.
66. Змієвська С. П. Деякі актуальні питання правоутворення / С. П. Змієвська // Вісник Академії правових наук України. – 2006. - №1. – С. 201-207.
67. Іщенко Ю. А. Гуманітарна експертиза: засадничі принципи, мета, завдання / Ю. А. Іщенко. – К.: ЦГО НАН України, 2002. – 180 с.
68. Иванов Н. И. Гендерная экспертиза / Н. И. Иванов // Доклады второй международной конференции «Гендер, язык, культура, коммуникации», Москва, 21-22 ноября 2001 г. - М., 2002. – С. 17-23.
69. История политических и правовых учений. [Учебник для вузов] / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
70. Казьмин И. Ф. Подготовка научной концепции законопроекта / И. Ф. Казьмин // Советское государство и право. – 1985. - №3. – С. 28-35.
71. Как готовить законы [научно-практическое пособие]. – М.: Издание Верховного Совета Российской Федерации, 1993. – 94 с.
72. Калинина Н. А. Логическая экспертиза законопроектов в Государственной Думе / Калинина Н. А. // www.koroboff.spb.ru
73. Каштанов С. М. Русская дипломатика. [Учеб. пособие для вузов] / С. М. Каштанов. – М.: Висш. шк., 1988. – 231 с.
74. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручн. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
75. Керимов Д. А. Законодательная техника. [Науч.-метод. и учеб. Пособие] / Д. А. Керимов. — М.: Норма – Инфра-М., 1998. – 127 с.
76. Кізіма В. В. Гуманітарна експертиза: сутність та технології здійснення / В. В. Кізіма. – К.: ЦГО НАН України, 2005. – 27 с.
77. Клименко Н. І. Судова експертологія: Курс лекцій. [Навч. посіб. для студ.

юрид. спец. вищ. навч. закладів] / Н. І. Клименко. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – 528 с.

78. Ковачев Д. А. Механизм правотворчества социалистического государства. Вопросы теории / Д. А. Ковачев. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 91-92.

79. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. / А. М. Колодій. – К., 1998. – 391 с.

80. Конституція України від 28.06.1996 р. // www.rada.gov.ua

81. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., Ратифікована Законом України № 475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.1997 р. // www.rada.gov.ua

82. Конфліктологічна експертиза: теорія і методика / Гол. ред. А. М. Гірник – К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1997 – 178 с.

83. Концепція розвитку законодавства України на 1997-2005 рр. / Авт. кол. В. Ф. Опришко, М. І. Єрофеев, В. К. Лисиченко та ін. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – 122 с.

84. Коростей В. І. Проблеми правотворчості в Україні / В. Коростей // Право України. - 2004. - №3. – С. 121.

85. Котовец В. А. Общественная экспертиза в сфере экологии / В. А. Котовец // Государство и общество. - 2001. - №7 – С. 23-29.

86. Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування: Посібник. [2-ге вид., допов. і переробл] / А. В. Красницька. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 528 с.

87. Кулешов С. Г. Документознаводство. Історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. – К.: УДНДІАСіД, 2002. – 161 с.

88. Лазор О. Я. Екологічна експертиза: теорія, методологія, практика / О. Я. Лазор. — Л. : Ліга-Прес, 2002. — 364 с.

89. Лапаева В. В. Социологическое обеспечение законотворчества / В. В. Лапаева // Советское государство и право. – 1989. – № 10. – С. 17–19.

90. Лившиц Я. З. Документоведение как научная дисциплина / Я. З. Лившиц // Сов. архивы. – 1973. - № 6. – С. 17 - 21.

91. Лисенков С. Л. Про критерії визначення якості проектів нормативно-

правових актів / С. Л. Лисенков // Державно правова реформа в Україні [Матеріали науково-практичної конференції (листопад 1997 р.)]. – Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 69–72.

92. Литвак Б. Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в VIII-XIX в.в. (к постановке вопроса) / Б. Г. Литвак // Проблемы источниковедения СССР и специальных исторических дисциплин: Ст. и материалы. – М.: Наука. – С. 50-55.

93. Лихова С. Я., Нагнойний Я. П. Закон і законотворчість / С. Лихова, Я. Нагнойний // Право України. – 1993. - №5-6. – С. 30-41.

94. Лихолат І. П. Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / І. П. Лихолат. – К., 2001. – 208 с.

95. Майєрс Г. Виступ на доповідь Р. Хорольського на тему: Застосування закону з нечітким змістом (досвід США та Європейських судів і можливість його застосування в Україні) // Український правовий часопис. – 2004. – Вип. 6 (11).– С. 48.

96. Максимов В. В. Общественное мнение и законотворчество в условиях развитого социализма: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Максимов / Акад. общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1974. – 19 с.

97. Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса / М. В. Максютин; под ред. В. И. Авсеенко. – М.: МПСИ, 2004. – 200 с.

98. Манжул К. В. Організація та проблеми проведення правової експертизи законопроектів / К. Манжул // Підприємництво, господарство і право. – 2005. - №1. – С. 5-9.

99. Мацюк А. Р. Законотворчий процес: поняття та основні його стадії / А. Р. Мацюк. – В кн. Концепція розвитку законодавства України. – К., 1996. – С. 61-92.

100. Мацюк А. Р. Наукова вивірка закону – запорука його працездатності / А. Р. Мацюк // www.sta.gov.ua

101. Мелащенко В. Ф. Основи конституційного права України / В. Ф. Мелащенко. – К.: Знання, 1995. – 225 с.

102. Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів

нормативно-правових актів, схвалені Постановою Колегії Міністерства юстиції України від 21.11.2000 р. № 41 // www.rada.gov.ua

103. Митяев К. Г. О методологии классификации и экспертизы документов / К. Г. Митяев // Вопросы методологии исторической науки . – М.: МГИЛИ, 1967. – С. 112-128.

104. Михалюк С. Г. Актуальні проблеми законотворчості в Україні / С. Г. Михалюк // Збірник наукових праць Національної академії управління при Президентіві України. – 2006. – Вип. 6. – С. 216-217.

105. Мицкевич А. В. Правотворческое значение нормативного акта / А. В. Мицкевич // Советское государство и право. – 1965. - №11. – С. 49-58.

106. Мороз Т. І. Експертиза документів // Юридична енциклопедія: в 6т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) [та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 1998 – Т. 2. – 1999. – 744 с.

107. Муксинов И. Ш. Проблемы соотношения конституций субъектов Российской Федерации и Конституции Российской Федерации / И. Ш. Муксинов // Вестник Конституционного суда Российской Федерации. – 1997. - №47.– С. 60-63.

108. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі: Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / О. Г. Мурашин. – К., 2001. – 420 с.

109. Нагребельний В. П. Експертиза наукова та науково-технічна // Юридична енциклопедія: в 6т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) [та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 1998 – Т. 2. – 1999. – 744 с.

110. Надеев Р. К. Правовое обеспечение законопроектной деятельности Государственной Думы / Р. К. Надеев. - М.: Известия, 1997. – 193 с.

111. Назаренко Є. О. Закон у системі нормативно-правових актів України / Є. О. Назаренко // Право України. – 1995. - № 12. – С. 10-14.

112. Наказ МОН України «Про проведення державної акредитації фізичних та юридичних осіб на право проведення наукової та науково-технічної експертизи» від 12.01.2004 р. № 12 // www.rada.gov.ua

113. Научные основы советского правотворчества / Ответ. ред. Р. О. Халфина. – М.: Наука, 1981. – 317 с.

114. Новости Ассоциации сибирских и дальневосточных городов. - 2005. - №4 // www.asdg.ru.news

115. Общая теория государства и права: академич. курс в 3 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ИКД “Зерцало – М”, 2002– Т. 1. – 2002. – 528 с.

116. Олійник А. С. Організаційно-правові питання забезпечення законодавчої діяльності в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. С. Олійник. – К., 1998. – 207 с.

117. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: монографія / Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2008. – 320 с.

118. Оношко М. Г. Юридическая экспертиза проекта нормативного правового акта в нормотворческом процессе / М. Г. Оношко // Актуальные вопросы правотворчества в Республике Беларусь: [Материалы научно-практической конференции (21 декабря 2000 г.)]. – Мн.: Нац. центр законопроектной деятельности, 2001. – С. 105–110.

119. Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка (по уголовным делам) / Ю. К. Орлов. – М.: БЕК, 2005. – 64 с.

120. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб для студ. ВНЗ / О. І. Осауленко. – К.: Істина, 2007. – 336 с.

121. Перевалов В. Д., Югов А. А. Проблемы теории и практики законотворческого процесса в Российской Федерации / В. Д. Перевалов, А. А. Югов // Российский юридический журнал. – 1993. - №2. – С. 5-14.

122. Петросян А. Э. Проблема социальной оценки научных исследований / А. Э. Петросян // Вопросы философии. – 1987. - № 5. – С.50 – 63.

123. Пиголкин А. С. Подготовка проектов нормативных актов. (Организация и методика) / А. С. Пиголкин. – М.: Юрид. лит., 1968. – 167 с.

124. Півторак Н. П. Гендерно-правова експертиза та державна реєстрація нормативно-правових актів // www.justinian.com.ua

125. Пиголкин А. С., Рахманина Т. Н., Абрамова А. И. Законопроекты должны проходить проверку на зрелость / А. С. Пиголкин, Т. Н. Рахманина, А. И. Абрамова // Журнал российского права. – 1997. - № 10. - С. 14-18.

126. Підготовка законів та управління нормотворчістю в країнах Центральної та Східної Європи. – К.: УАДУ при Президентіві України, 1998. – 300 с.

127. Пізнюк Л. В. Лінгвістичні основи документознавства [Навчальний посібник для дистанційного навчання] / Л. В. Пізнюк. – К.: УН-Т “Україна”, 2007. – 123 с.

128. Погорелова З. О. Критерії перевірки проектів законодавчих актів / З. О. Погорелова // Підприємництво, господарство і право. – 2001. - №10. – С. 85-87.

129. Погребняк С. П. Вимоги до нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук. – 2005. - № 3 (42). – С. 42-54.

130. Поленина С. В. Воздействие глобализации на правовую систему России / С. В. Поленина // Государство и право. – 2004. - №3. - С. 9-17.

131. Положення «Про організацію та проведення наукових та науково-технічних експертиз», затверджене Наказом Міністерства України у справах науки і технологій від 24.04.1997 р. № 131 // www.rada.gov.ua

132. Постанова КМУ «Про проведення гендерно-правової експертизи» від 12.04.2006 р. N 504 // www.rada.gov.ua

133. Правознавство: словник термінів / За ред. В. Г. Гончаренка Навчальний посібник. – К.: Юрисконсульт, КНТ, 2007. – 636 с.

134. Правотворческая деятельность субъектов Российской Федерации. Теория, практика, методика. / С. Л. Богданов, А. В. Гайда, Г. Глисон, М. Ф. Казанцева [и др.] – Екатеринбург: УрОРАН, 2001. – 441 с.

135. Проблемы правотворчества субъектов Российской Федерации [Научно-методическое пособие] / Отв. ред. проф. А. С. Пиголкин. – М.: Изд-во НОРМА, 1998. – 423 с.

136. Проблемы теории государства и права. Учебник / Под ред. В. М. Сырых. – М.: Эксмо, 2008. – 432 с.

137. Рабінович П. М. Виступ на доповідь Р. Хорольського на тему: Застосування закону з нечітким змістом (досвід США та Європейських судів і можливість його застосування в Україні) // Український правовий часопис. – 2004. – Вип. 6 (11). – С. 49-50.

138. Рагозин В. Ю. Правовая экспертиза законопроектов в Российской Федерации. Дисс.... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Ю. Рагозин. – М.: Росс. Акад. государственной службы при Президенте РФ, 1998. – 166 с.

139. Ралдугин Н. В. Правовая экспертиза проектов федеральных законов. [2-е изд., доп.]. – М.: Изд. МГУ, 2001. – 80 с.
140. Регламент Верховної Ради України від 19.09.2008 р. // www.rada.gov.ua
141. Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений Постановою КМУ від 18.07.2007 р. № 950 // www.rada.gov.ua
142. Российская юридическая энциклопедия / Глав. ред. А. Я. Сухарев. – М.: Изд-ий дом ИНФРА - М, 1999. – 1110 с.
143. Российское законодательство: проблемы и перспективы. - М.: БЕК, 1995. – 390 с.
144. Селезнева О. В. К вопросу о целях и содержании правовой экспертизы / О. В. Селезнева // www.yurclub.ru
145. Сидельников Ю. В. Экспертиза: состояние и тенденции развития / Ю. В. Сидельников // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. - № 2. – С. 118-138.
146. Сильченко Н. В. Проблемы верховенства закона: Автореф. ...д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Сильченко. – Мн.: БГУ, 1993. – 36 с.
147. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) [учебник]. / О. Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2007. – 640 с.
148. Словарь русского языка / сост. С. И. Ожегов. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1949. – 968 с.
149. Советский Энциклопедический Словарь. Издание четвёртое / Под ред. А. М. Прохорова. – М.: Советская Энциклопедия, 1987. – 1599 с.
150. Станік С. Р. Оптимізація нормотворчої діяльності як правового засобу утвердження прав і свобод людини / С. Станік // Право України. – 1999. - №5. – С. 3-8.
151. Старостин Е. В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии / Е. В. Старостин. – М.: Русский мир, 1997. – 328 с.
152. Степанян В. В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе / В. В. Степанян. – Ереван: Изд-во Армянской АН, 1986. – 184 с.
153. Талапина Э. В. Об антикоррупционной экспертизе / Э. В. Талапина // Журнал Российского права. – 2007. - №5. – С. 52-66.

154. Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. Т.2 Право / автор составитель М. Н. Марченко. – М.: Городец, 2004. – 800 с.

155. Теория права и государства: Учебник / Под ред. проф. В. В. Лазарева. – М.: Право и закон, 2001. – 678 с.

156. Теория государства и права / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 640 с.

157. Типовий Регламент місцевої державної адміністрації, затверджений постановою КМУ від 11.12.1999 р. № 2263 // www.rada.gov.ua

158. Толковый словарь русского языка / Под ред. С. И. Ожегова, Н. Ю. Шведовой // www.bkarlov.narod.ru

159. Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия [3-е изд. перераб и доп.] / М. Ю. Тихомиров. – М.: БЕК, 1995. – 688 с.

160. Тихомиров Ю. А. Закон в системе нормативных актов / Ю. А. Тихомиров // Труды Института законодательства Российской Федерации. - М., 1993. – С. 10-19.

161. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – С-Пб.: Лань, 1998. – 224 с.

162. Указ Президента України «Про деякі питання Центру нормопроектного забезпечення діяльності Президента України» від 04.02.2004 р. № 83/2008 // www.rada.gov.ua

163. Українське державотворення: не витребуваний потенціал [Словник-довідник] / За ред. О. М. Мироненка. - К.: Либідь, 1997. – 560 с.

164. Хомич В. И. Криминология правообразования или к вопросу о сущности и понимании криминологической экспертизы / В. И. Хомич // Законность и правопорядок. – 2007. - №1 – С. 24-34.

165. Червонюк В. И. Теория государства и права: учебник / В. И. Червонюк. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 704 с.

166. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк) / В. А. Чефранов. – К.: Знання, 1974. – 196 с.

167. Чехарина В. И. Федеральное собрание: законодательный процесс / В. И. Чехарина // Конституционный строй России.– 1995. – Вып. 2. – С. 54-61.

168. Шарандин Ю. Ф. Конституционно-правовые основы законотворчества

субъектов Российской Федерации (на примере города Москвы): Дисс.... канд. юрид. наук / Ю. Ф. Шарандин. – М., 2000. – 238 с.

169. Шемшученко Ю. С. Проблеми методології законодавчої діяльності / Ю. С. Шемшученко // Правова держава. – Вип. 18. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 3-7.

170. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы. [Тез. научн. сообщ. на 7 теорет. семинаре – криминалистических чтениях 26 июня 1975 г.] – М.: ВНИИСЭ, 1975. – С. 3-17.

171. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы [Учебно-теоретическое пособие] / М. Г. Щербаковский. – Х.: Эспада, 2005. – 536 с.

172. Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М.: Юрид лит., 1967. - 162 с.

173. Эйсман А. А. Экспертология в системе научного знания / А. А. Эйсман. – М.: Юрид. лит., 1974. – 119 с.

174. Эксперт // www.pravoteka.ru

175. Эксперт // www.jurist-enc.info

176. Экспертиза // www.pravoteka.ru

177. Экспертиза // www.yurist-online.com

178. Экспертиза // www.pravoteka.ru

179. Экспертная оценка // www.pravoteka.ru

180. Юридическая энциклопедия / Отв. редактор Б. Н. Топорнин. – М.: Юристь, 2001. – 1272 с.

181. Юридический энциклопедический словарь / М. О. Буянова и [др.] / Ответ. ред. М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, 2006. – 816 с.

182. Явич Л. С. Сущность права. Социал-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л. С. Явич. - Л.: ЛГУ, 1985. – 207 с.

183. Якушев А. В. Теория государства и права: Конспект лекций / А. В. Якушев. — М. : ПРИОР, 2001. — 189 с.